

บทที่ 4

การวิเคราะห์กลอนเพลงยาวสมัยรัชกาลที่ 3 ที่สัมพันธ์กับศาสตร์ต่าง ๆ

จากบทที่ 3 จะเห็นได้ว่า เนื้อหาของกลอนเพลงยาวมีลักษณะที่หลากหลาย กลอนเพลงยาวมิได้เขียนในเชิงสรวลเสียดอย่างเดียวนั้น แต่ยังมีเนื้อหาในเชิงสั่งสอน บรรยาย เหตุการณ์ เลียดสีหรือสรรเสริญพระเกียรติพระมหากษัตริย์ ด้วยเนื้อหาที่ครอบคลุมในด้านต่าง ๆ นี้เอง ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างกลอนเพลงยาวกับศาสตร์ต่าง ๆ ดังบทนี้จะศึกษาเกี่ยวกับกลอนเพลงยาวสมัยรัชกาลที่ 3 ที่สัมพันธ์กับสังคมวิทยา คติชนวิทยา และจิตวิทยา

กลอนเพลงยาวที่สัมพันธ์กับสังคมวิทยา

กวีเป็นบุคคลหนึ่งซึ่งอยู่ในสังคม ดังนั้นสังคมย่อมมีอิทธิพลต่อกวีและงานเขียนของกวีเสมอ วรรณกรรมหลายเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิต ค่านิยม อุดมการณ์ และวัฒนธรรมในสังคม ดังเช่น กลอนเพลงยาวที่สะท้อนสภาพเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และสังคมในสมัยรัชกาลที่ 3 ดังต่อไปนี้

กลอนเพลงยาวที่สะท้อนสภาพเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ 3

สภาพเศรษฐกิจก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 ต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมากในการฟื้นฟูประเทศ ดังนั้นทางราชการจึงต้องหารายได้จากการเก็บภาษีอากร ซึ่งมีสองวิธี ได้แก่ การจัดเก็บเองและให้เจ้าภาษีนายอากรประมูลจัดเก็บ ทางราชการได้รับผลประโยชน์ส่วนหนึ่งจากการประมูลเงินผลประโยชน์แผ่นดินอื่น ๆ คือ การเก็บค่าธรรมเนียมปากเรือจาก

เรือสินค้าของชาวต่างชาติและการค้าสำเภาของทางราชการ

การปรับปรุงภาษีอากร เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงให้ปรับปรุงวิธีการเก็บภาษีอากรขึ้นใหม่ โดยแก้ไขเกี่ยวกับการเก็บค่านาเปลี่ยนจากการเก็บหางข้าว (ภาษีที่เก็บเป็นข้าว) มาเป็นเงินแทน และยกเลิกอากรบางอย่างที่ขัดต่อพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา เช่น อากรค่าน้ำ ค่าฝืน เป็นต้น (ทองต๋อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, 2546, หน้า 40) ดังมีปรากฏเรื่องการเก็บภาษี ในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนายมี มหาดเล็ก อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ความว่า

ถึงฤดูพวงห่มุสมพัตร ¹	เก็บอากรขุนช่องไม่พ่องไส
ทั้งค่านาค่าน้ำเหลือล้าไป	โปรดมิให้พลเมืองเคืองรำคาญ
ให้นายระวางทั้งหมดสบถสิ้น	มิให้กินเนื้อราษฎรทำอาชญา
ให้เก็บแต่พองามตามโบราณ	พระโปรดปรานทั่วเขตประเทศคาม
หนึ่งขุนหมื่นทั้งหลายทั้งนายไพร่	ไม่เคยได้ตราภูมิ ² ที่คุ้มห้าม
ก็โปรดให้ไ้ตราส่งงาม	เที่ยวค้าขายได้ตามสบายใจ

(หน้า 370)

จากกลอนเพลงยาวได้กล่าวถึงบรรดาผู้เก็บภาษีอากรที่เก็บภาษีอากรจากราษฎรอย่างไม่โปร่งใส โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ให้ผู้ที่เก็บภาษีอากรเก็บภาษีอย่างเที่ยงตรง ไม่ขูดรีดประชาชน ดังวรรคที่ว่า “มิให้กินเนื้อราษฎรทำอาชญา” ให้เก็บแต่พอควรตามสมัยโบราณที่เคยเก็บมา

การค้ากับต่างประเทศ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการค้าสำเภาระหว่างไทย-จีน ซึ่งรายได้จากการค้าสำเภาทำให้เศรษฐกิจของประเทศรุ่งเรืองขึ้นดังปรากฏในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนายมี มหาดเล็ก อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ความว่า

¹สมพัตร หมายถึง อากรส่วนใหญ่เก็บจากผลของไม้ยืนต้นเป็นรายปี

²ตราภูมิ หมายถึง หนังสือคู่มือสำหรับคุ้มส่วยอากรและการเกณฑ์ต่าง ๆ เป็นต้น

เรือไหหลำ ¹ ลำเภาลำก้าน	สมอทอดจืดเป็นหล่นจีนฝรั่ง
แต่งบรรณมาถวายเป็นวาทะ	สิ่งของคั่งกันเข้าก็เขาลง
แพรผ้าลายขายถูกไปทุกสิ่ง	พวกชายหญิงนิยมสมประสงค์
นุ่งลายอย่างกางเพลาะ ² เทียวเหาะยง	จนนุ่งลงทำงานการนิคม
ทั้งสิบสองภาษา ³ มาอาศัย	ก็เพลินใจผาสุกสนุกสนาน
จะไปมาค้าขายไม่กันดาร	บำราศพาลการศึกไม่นีกระแวง

(หน้า 373)

จากกลอนเพลงยาวกล่าวถึงเรือที่ใช้ในการค้า มีทั้งเรือไหหลำและเรือลำเภของจีน รวมทั้งเรือกำปั่นของฝรั่ง แต่ครั้งที่จีนหรือฝรั่งเข้ามาทำการค้าขายจะมีของบรรณาการมายังประเทศไทย ทำให้สิ่งของต่าง ๆ ที่ค้าขายภายในประเทศมีราคาถูกลง ทั้งผ้าลาย ผ้าแพร ที่นำเข้ามาจากจีนก็ขายในราคาถูก ประชาชนทั้งชายและหญิงนิยมซื้อมานุ่ง บางครั้งก็นำผ้ามาเย็บริมติดกันเพื่อให้นุ่งได้สะดวกขึ้น หากนำผ้าแพรมาเย็บริมติดกัน เรียกว่า แพรเพลาะ “นุ่งลายอย่างกางเพลาะ” น่าจะเป็นการนำผ้าลายมาเย็บริมติดกันแล้วนำมาเป็นผ้านุ่ง สันนิษฐานว่ากล่าวถึงชาวพม่าหรือมอญ ชาวต่างชาติที่เข้ามาอาศัย เช่น ชาวจีน ชาวมอญ หรือชาวตะวันตก ต่างอยู่เมืองไทยอย่างมีความสุข ครั้นเดินทางจากบ้านเกิดเพื่อมาค้าขายในประเทศไทยก็ได้รับความสะดวก โดยเฉพาะประเทศจีนที่ทางรัฐบาลจีนยกค่าจ้างกอบหรือภาษีขาออกให้เป็นพิเศษ (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, 2546, หน้า 40) และเหตุที่การค้าขายเจริญรุ่งเรืองนั้น ส่วนหนึ่งอาจมาจากบ้านเมืองสงบสุข ไม่มีการสู้รบจากภายนอกประเทศ ดังวรรคที่ว่า “บำราศพาลการศึกไม่นีกระแวง”

ในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติของคุณพุ่ม อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงสภาพเศรษฐกิจสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้ว่า

¹เรือไหหลำ หมายถึง ชื่อเรือลำเภของชาวจีนไหหลำ

²เพลาะ หมายถึง เกรียมต่อให้ติดกัน เช่น เพลาะผ้า คือเอาผ้า 2 ผืนเย็บริมติดกัน

³สิบสองภาษา หมายถึง คนชาวต่างชาติที่มีภาษาแตกต่างกันหลาย ๆ ชาติ

สมพัตรบ่อนเบี้ยคึกเกลี้ยกล่อม	รู้เก็บหอมรอมรับซึ่งทรัพย์สิน
เดิมกรุงเก่าเล่าวิบัติปัดพิน	เป็นราคินครั้งพม้ามันมาทวน
สมบัติกรุงย่งยับนับอเนก	อภิเษกกระษัตรารักษาสงวน
ประชาชนจนเขย่งเรรวน	การเรือกสวนสมพัตรต้องผ่อนปรน
สืบสยามสามทั้งพระนั่งเกล้า	เป็นจอมเจ้าจักรพรรดิบำเพ็ญผล
ประชาชีมีทั่วทุกตัวคน	'ได้ลาภผลพฤชาเนื่อนาปริง'
ถึงสุธาหาภินดินประเทศ	คุ้มภัยเพศโจรขโมยได้โดยหวัง
ท่านบิคาราฆมนตรีว่าที่คลัง	จึงแต่งตั้งเจียสัว ^๑ ตัวอากร
ให้เงินหลวงดวงเติมเฉลิมฉลาค	ฉลองบาทบพิตรอดิศร
คลังสมบัติวัฒนาสถาวร	พระนครบริบูรณ์จรูญรักษ์ (หน้า 409)

เพลงยาวเรื่องนี้ได้สะท้อนสภาพเศรษฐกิจว่า ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาเศรษฐกิจย่ำแย่ลงมากเพราะบ้านเมืองถูกเผา ทรัพย์สินเสียหาย ประชาชนมีฐานะยากจน ความเป็นอยู่แร้นแค้น จึงต้องมีการผ่อนปรนการเก็บภาษีเรือกสวนคือ อากรค่าส่วยต้นไม้ใหญ่ โดยเก็บตามจำนวนและชนิดของผลไม้ที่ให้ประโยชน์แก่เจ้าของสวน พอมาถึงรัชสมัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชาชนได้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นมีรายได้จากการทำเรือกสวนไร่นาสภาพบ้านเมืองสงบสุขไม่มีโจรผู้ร้ายคอยก่อกวน บิดาของคุณพุ่มที่มีหน้าที่ดูแลท้องพระคลังหลวงได้แต่งตั้งคนจีนเข้ามาประมูลเก็บภาษีจึงมีชาวจีนจำนวนมากที่มีตำแหน่งทางราชการเป็นผู้ผูกขาดภาษีอากร ทำให้เงินหลวงเพิ่มพูนขึ้นมากมาย มีทรัพย์สมบัติต่าง ๆ บริบูรณ์

เรื่องการแต่งตั้งคนจีนเข้ามาทำหน้าที่เก็บภาษีนั่น ปรากฏในหนังสือเรื่องโครงกระดูกในตู้ ของม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาอินทรากรเป็นนายอากรบ่อนเบี้ยคนแรก ส่วนตำแหน่งนายอากรโรงหวายนั่น พระยาอินทรากรได้กราบบังคมทูลให้ตั้งพ่อค้าจีนอีกคนหนึ่ง เป็นจีน

^๑นาปริง คือ การทำนาในฤดูแล้งนอกฤดูทำนา

^๒เจียสัว น่าจะมาจากคำว่า เจ้าสัว หรือ เจ้สัว ที่หมายถึง คนที่มั่งมี (มักหมายถึงเศรษฐีจีน)

ชกเถียงเป็นญาติกับพระยาอินทรากร เพราะแซ่เดียวกันและมาลำเภาลำเดียวกัน ให้เป็น
ขุนพัฒนากร ตำแหน่งนายอากรโรงหวย (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว., 2544, หน้า 26)

ต่อมาระบบการค้าสำเภาของหลวงก็ค่อย ๆ เสื่อมลง เพราะต้องยกเลิกระบบการค้า
แบบผูกขาด ทำให้รัฐบาลต้องหันมาปรับปรุงระบบเก็บภาษีอากรภายในประเทศเพื่อหา
รายได้เข้าท้องพระคลังแทนการค้าสำเภา การที่ชาวต่างชาติเข้ามามีสัมพันธไมตรีกับไทย
ทำให้ไทยมีดุลการค้าเป็นที่น่าพอใจ คือ มีสินค้าขายออกมากกว่าสินค้าเข้า ความพยายาม
ของรัฐบาลที่จะเพิ่มพูนรายได้และหาทางเพิ่มปริมาณเงินตราให้มากขึ้น ทำให้รายได้ทั้งที่
เป็นเงินตราและสินค้ามีมูลค่ารวมกันแล้วเกินกว่า 14 ล้านบาท ซึ่งเป็นมูลค่าที่มากกว่า
แผ่นดินก่อน ๆ (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, 2546, หน้า 62)

กลอนเพลงยาวที่สะท้อนวัฒนธรรมและสภาพสังคมในสมัยรัชกาลที่ 3

กลอนเพลงยาวที่แต่งขึ้นมาในรัชสมัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สะท้อน
วัฒนธรรมและสภาพสังคมทั้งในราชสำนักและสภาพสังคมทั่วไป ดังต่อไปนี้

กลอนเพลงยาวที่สะท้อนวัฒนธรรมในราชสำนัก สภาพสังคมและวัฒนธรรมใน
ราชสำนักปรากฏอยู่ในวรรณกรรมมากมาย ได้แก่

1. วัฒนธรรมด้านอาหารการกินในพระราชสำนัก วิธีการดำเนินชีวิตของผู้คนใน
พระราชสำนักที่แสดงออกทางอาหารการกิน ปรากฏในกลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิด-
สวรรค์ ของคุณสุวรรณ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหศวร โฉม รุทรี-
เรื่อง ระเด่นลิ้นไค กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของ
กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

เพลานึ่งหม่อมเปิดเห็นเสด็จประทม	ชวนข้าในกรมลงตำหนักแพใหญ่
ลงอาบนำคำว่ายสบายใจ	แล้วสั่งให้เรียกเรือหนมจินมา
ทั้งห่อหมกนกแก้วใบบัวอ่อน	ทอดมันจันทน์ ¹ ไว้หนักหนา
ซื้อรับพระราชทานขานขลา	ยิ่งโอชาสร้าข้าหนักไป (หน้า 8)

¹ จังลอน คือ ปลาหรือเนื้อไหลก บั้งเป็นก้อนหรือเป็นแผ่น เคี้ยวกับน้ำกะทิสำหรับกินกับ
ขนมจีนขาวน้ำ บางทีใช้ไหลกปลาบั้งเป็นก้อนเสียบไม้ย่างไฟ เรียกว่า จังลอนแห้ง

เมื่อหม่อมเปิดเห็นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพหลับแล้ว ก็ชวนเหล่านางในลงจาก
 ดำหนักไปที่แพเพื่ออาบน้ำ จากนั้นจึงเห็นเรือขนมจีนผ่านมาจึงเรียกเรือเข้ามาเพื่อสั่ง
 อาหาร ภายในเรือมีอาหารหลายชนิด เช่น ห่อหมกนกแก้วใบบัวอ่อน ทอดมัน จันลอน
 หม่อมเปิดจึงซื้อมารับประทานอย่างเอร็ดอร่อยและอาหารอีกชนิดหนึ่งที่คนในสมัยนั้น
 นิยมรับประทานกับขนมจีน คือ น้ำยา อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหศวร
 อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ เรื่องพระอาการ
 ประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

ครั้นเขาทำน้ำยาเวลาค่ำ	หม่อมเปิดขำนึกอยากเปิดมากหลาย
เคยรับประทานครั้งไรไม่สบาย	กระหายหอบบอบชำระกำใจ
ลุงทองจีนจึงห้ามปรามหม่อมเปิด	น้ำยาเผ็ดแสบร้อนกระฉ่อนไส้
ของแสดลงแล้วจะแกล้งรับทานไช	จะหอบอีกหนักไปจะเสียที
แล้วหยิบหนมจีนน้ำยามากลูกเกล้า	เปิบเข้ายังไม่ทันอิ่มถึงที่
ได้เจ็ดคำหอบทำขึ้นทันที	มือยังมีทันล้างก๊วงขาม (หน้า 117)

กลอนข้างต้นกล่าวถึง ที่ดำหนักของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพทำน้ำยาเปิด หม่อมขำ
 นึกอยากกินมาก แต่กินน้ำยาครั้งไรก็ไม่สบายทุกครั้งโดยจะมีอาการของโรคหืดหอบ ลุง
 ทองจีนจึงห้ามมิให้หม่อมขำกิน เพราะน้ำยามีฤทธิ์เผ็ดร้อนเป็นของแสดลง หม่อมขำรู้ทั้งรู้
 แล้วยังรับประทาน ลุงทองจีนเตือนว่า หากเป็นหอบหนักไปจะลำบาก แต่หม่อมขำไม่ฟัง
 คำทัดทานเพราะนึกว่าตนเองได้สูตรมาจากหม่อมสุดว่ามียารักษาให้หาย จึงกินขนมจีน
 น้ำยาเข้าไปได้เจ็ดคำก็เกิดอาการหอบขึ้นมาทันที

อาหารที่มีรายชื่ออยู่ในเพลงยาวนี้ได้แก่ ขนมจีนน้ำยา ห่อหมกนกแก้วใบบัวอ่อน
 ทอดมัน และจันลอน นอกจากนี้ยังปรากฏชื่ออาหารในเพลงยาวพระอาการประชวรของ
 กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพของขุนสุวรรณ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหศวร
 โถ อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ เรื่องพระอาการ
 ประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

แล้วปอกกระจับ¹ สำหรับเสวยคำ
แล้วสำเร็จใส่จานลงส่งเข้ามา

หม่อมหม่อมท่าลูกบัว² ทั่วทุกหน้า
คอยเทียบท่าเครื่องคาวตั้งราวเรียง

(หน้า 163)

ที่กล่าวมาข้างต้นเป็นอาหารว่างรับประทานก่อนอาหารเมื่อค่ำ ได้แก่ กระจับและลูกบัว ลูกบัวเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เม็ดบัว เป็นของสำหรับกินเล่นเวลาจะกินต้องแกะเม็ดบัวออกจากฝักบัวก่อน เมื่อปอกกระจับและแกะเม็ดบัวเรียบร้อยแล้วจึงนำใส่จานมาไว้ในสำหรับอาหารคาว เพลงยาวเรื่องนี้ปรากฏชื่ออาหารอีกสองชนิด คือแกงมันและแกงสายบัว ความเป็นมาว่า

คุณยายกิ่งพริ้งเพราเจ้าจริด
หมายได้กินเป็นนิจคิดทุกวัน

เฝ้าเป็นนิจเมื่อเสวยแกเคยหมั่น
ทั้งแกงมันแกงสายบัวไม่กลัวใคร

(หน้า 163)

จากกลอนได้กล่าวถึงคุณยายกิ่งเฝ้ารอกินอาหารเหลือที่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพเสวยอิมแล้ว เช่น แกงมันและแกงสายบัว

นอกจากอาหารคาวแล้วยังมีชื่อขนมต่าง ๆ ปรากฏในเพลงยาว เช่น ขนมนปลากริม ขนมหอง ลังเล็ด ข้าวเหนียวสังขยา และข้าวเหนียวหน้ากุ้ง อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครอนพระมเหศวรไถ อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ดังความว่า

คุณเฒ่าถึงจะตัดไม้ขัดใจ
แต่ของข้าน้อยนิตที่ติดพัน
หม่อมเป็ดเข็ดปากไม่อย่ากพูด
แล้วคิดได้ด้วยไวยปัญญาดี
ขนมนปลากริมที่ให้ไว้วานชื่น
คงจะให้ไม่ลวงที่พวงพัน

เรามีได้ร้อนจิตคิดพรั่น
คือเอาฟันกะลามาคัดฟันนี้
กลานเข้าพระวิสูตรหลบหน้าหนี
ขึ้นลอยหน้าพาที่ประชดประชัน
โกรธข้าเจ้าเอาคินมาให้ฉันท
ให้สิ้นสวาทขาดกันแต่นี้ไป (หน้า 93)

¹กระจับ หมายถึง ชื่อไม้น้ำขึ้นลอยอยู่ในน้ำโดยอาศัยก้านใบเป็นท่อนในทำนองผักตบชวา ฝักแก่สีดำแข็งมี 2 เขาคลายเขาควย เนื้อในขาว รสหวานมัน

²ลูกบัว หมายถึง เมล็ดของพืชที่เรียกว่า “บัว” เป็นไม้น้ำชนิดหนึ่ง

จากกลอนข้างต้น เป็นตอนที่หม่อมจำพะเถาะกับหม่อมสุด แล้วหม่อมสุดทวงพิน
กะลาที่เคยให้ไป หม่อมจำได้ยืนดั่งนั้นจึงคิดได้ว่าเคยให้ขนมปลากริมแก่หม่อมสุดเมื่อ
วานขึ้น ตอนนี้องกรกันถ้าอยากได้พินคืนให้เอาขนมมาคืนและให้ขาดกันตั้งแต่นี้ไป จาก
เหตุการณ์นั้นหม่อมสุดจึงทวงขนมปลากริมที่ซื้อมาฝาก หม่อมจำพูดกับหม่อมสุดว่า เราต่าง
ก็ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน แล้วหม่อมจำจึงไม่ให้ทวงพินกะลาที่หม่อมสุดเคยให้ไป ความว่า

ครั้นถึงที่ข้ามาหาแม่เปิด

ก็ซื้อปลากริมขนมทองเป็นของหวาน

ถ้อยทีถ้อยอาศัยกันเจือจาน

นี่แกสั่งพาลมิให้ทวงเอาพิน

(หน้า 94)

ยังมีอาหารการกินที่กล่าวถึงในบทเพลงยาวดังกล่าว คือข้าวเหนียวสังขยาและ
ข้าวเหนียวหน้ากุ้ง ความว่า

๑ ครั้นรุ่งเช้าถึงเวลาเสพอาหาร

หม่อมเปิดเรียกลูกปาน¹ มาในที่

จัดเรือใหญ่ใบเสาเข้าให้ดี

ไปอยู่ที่เมืองละคร² อย่างอนใจ

ซื้อข้าวเหนียวสังขยามาให้ทัน

เอาด้วยโคมใบนั้นแหละไปใส่

ขายปานลูกผูกเสาเชือกเพลใบ

เล่นไปครู่หนึ่งถึงเมืองละคร

(หน้า 114)

จากกลอนได้กล่าวถึง ขายปานเล่นเรือใบไปเมืองละครเพื่อซื้อข้าวเหนียวสังขยา
มาให้หม่อมจำ

ส่วนข้าวเหนียวเหลืองหน้ากุ้ง กล่าวไว้ ดังนี้

วันหนึ่งคุณ โมงผู้ไปร้องเปรื่อง

ให้บ่าวทำข้าวเหนียวเหลืองหน้ากุ้ง

ผักชีพริกไทยใส่ปรุง

นำกินกลืนฟุ้งจูงใจ (หน้า 122)

เนื้อหาของกลอนกล่าวว่า คุณสุดได้ให้บ่าวทำข้าวเหนียวเหลืองหน้ากุ้ง โดยใส่
ผักชีและพริกไทยลงไปด้วย ทำให้มีกลิ่นหอมน่ากิน

¹ขายปาน คือ เด็กหญิงในพระราชสำนักใหญ่ หม่อมเปิดเลี้ยงเป็นลูก

²เมืองละคร หมายถึง ชื่อสมมติเรียกตลาดขายของ น่าจะเป็นตลาดท้องถิ่นที่วัดกัลยาณมิตร
ท่าวัดอรุณราชวราราม หรือท่าวัดระฆังโฆสิตารามฝั่งธนบุรี แห่งใดแห่งหนึ่ง

จะเห็นได้ว่าชื่ออาหารทั้งคาวหวานบางชนิดก็ยังรับประทานกันอยู่ในปัจจุบัน แต่บางชนิดจัดเป็นอาหารหายากแล้ว เช่น เม็ดบัว กระจับ ขนปลั่งเล็ก ข้าวเหนียวเหลืองหน้ากุ้ง เป็นต้น

2. วัฒนธรรมการแต่งกายในราชสำนัก การแต่งกายในสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-3) คนไทยในสมัยนั้นยังคงรับช่วงต่อมาจากสมัยอยุธยาตอนปลาย ทั้งเสื้อผ้าและทรงผม ยังคงรักษารูปแบบสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยาผู้คนชายหญิงนุ่งผ้าและห่มผ้ากันเป็นหลัก กล่าวคือ ผู้ชายนุ่งโจงกระเบน ห่มผ้า ไม่นิยมสวมเสื้อ ส่วนผู้หญิงในราชสำนักนิยมนุ่งผ้ายกหรือผ้าลายทอง ลักษณะการนุ่งมีทั้งนุ่งโจงและนุ่งจีบ การนุ่งจีบเป็นเรื่องที่ต้องใช้เวลาและความประณีต จึงมักนิยมในหมู่หญิงชาววังและชนชั้นสูง เสื้อที่ใช้เป็นเสื้อปิดคอ ผ่าอก แขนกระบอก โดยมากมีสไบที่เป็นผ้าปักหรือผ้าแพรที่พับเหมือนออดกลีบห่มทับอีกชั้นหนึ่ง ผ้าที่นุ่งและห่มนั้นวิจิตรงดงามกว่าผ้านุ่งของราษฎร เช่น ผ้ายกทอง ผ้าดาด ผ้าแพร ผ้าไหม เป็นต้น (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2546, หน้า 263)

กลอนเพลงยาวในรัชสมัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กล่าวถึงการแต่งกายของสตรีชาววังในสมัยนั้น ปรากฏในเพลงยาวสามชาย อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ความว่า

ได้ฟังข่าวกล่าวใช้ก็ใจหาย
ทั้งผิวกายก็ร้อนรุ่มคลุมสไบ

ว่าจับสะท้านหนาวเย็นเป็นมากมาย

(หน้า 70)

จากกลอนได้กล่าวถึง การที่ชายได้ฟังข่าวหญิงที่รักเป็นไข้ก็ใจหาย ข่าวว่าหญิงนั้นหนาวสะท้านด้วยพิษไข้ทั้งร่างกายก็ร้อนรุ่มเหมือนกับคลุมด้วยสไบ

อีกบทหนึ่งทีกล่าวไว้ในเพลงยาวสุภาพ พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องการนุ่งห่มด้วยผ้าสไบ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ดังความว่า

พิศศอดุจเส้นสุวรรณวาค

สุดสะอาดพร้อมพริ้งทุกสิ่งสรร

อังกา¹ สวมสร้อยใส่สไบทับ

วิไลรับมิดแน่นประทุมมา (หน้า 332)

กลอนบทนี้กล่าวชมโฉมนางว่ามีคองามเหมือนภาพวาด ที่ไหล่นั้นมีสร้อยสังวาล สวมทับสไบอย่างสวยงาม จากกลอนบทนี้จะเห็นถึงเครื่องประดับของสตรีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีปรากฏในหนังสือเรื่องการแต่งกายไทย: วิวัฒนาการจากอดีตสู่ปัจจุบัน เล่ม 1 ของคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ (2546) ว่า

เครื่องประดับเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมการแต่งกาย ซึ่งจะใช้ประดับร่วมกับเสื้อผ้าอาภรณ์ ทรงผมเพื่อเพิ่มความสวยงาม สตรีในราชสำนักมักมีเครื่องประดับศีรษะ เช่น รัดเกล้า รัดซ้อง กรอบหน้า เครื่องประดับร่างกาย ได้แก่ สร้อยคอ ทับทรวงพาดูรัด สังวาล ทองกร ทองบาท ปิ่นแห่ง เป็นต้น (หน้า 286)

นอกจากนี้ฝ้านุ่งบางชนิดยังกำหนดให้เป็นฝ้านุ่งเฉพาะของขุนนางสวมเข้าเฝ้าเวลาพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกกว่าราชการแผ่นดิน ในกฎมณเฑียรบาลได้ระบุเรื่องการแต่งกายของขุนนางเวลาเข้าเฝ้าว่า นุ่งผ้าสมปัก คาดผ้าเกี้ยว ไม่สวมเสื้อ ผ้าสมปักจึงถือเป็นเครื่องยศชนิดหนึ่งที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่ขุนนางไว้สวมใส่เวลาเข้าเฝ้าและผ้าสมปักยังบอกถึงความแตกต่างระดับชั้นของขุนนางอีกด้วย เช่น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นขุนนางชั้นสูงสุด นุ่งผ้าสมปักปุมหรือสมปักกรวยเชิง ขุนนางชั้นเจ้ากรมนุ่งสมปักริ้วหรือสมปักลาย เป็นต้น (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2546, หน้า 254)

เรื่องสมปักมีปรากฏในกลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ดังความว่า

จึงประทานเงินตราทั้งผ้าเสื้อ ได้มากเหลือทั้งปวงฝ้าม่วง² ใหม่

¹อังกา น่าจะมาจากคำว่า อังสะ ที่หมายถึง ป่าหรือไหล่ ถ้าเป็นสร้อยที่สวมบนป่าหรือไหล่ น่าจะเป็นสังวาล ที่หมายความว่า สร้อยเครื่องประดับชนิดหนึ่งใช้คล้องสะพายแล่ง

²ฝ้าม่วง เป็นผ้าพื้นสีต่าง ๆ ทอจากเส้นไหม เนื้อแข็ง เป็นฝ้านำเข้ามาจากจีนแต่โบราณ ใช้สำหรับนุ่งโจงกระเบน โดยเฉพาะผู้ชาย มีทั้งที่ทอในประเทศไทยและสั่งมาจากประเทศจีน แต่ที่นิยมใช้เป็นฝ้าม่วงที่มาจากประเทศจีน (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542ข, หน้า 3770)

สมปักปุมอย่างดีศรีอำไพ

ประทานให้สมปักตรังศักดิ์นา (หน้า 348)

จากกลอนได้กล่าวถึงการรับราชการของพระยาศรีเพ็ญที่มีความสามารถในการแต่งสารเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทาน ผ้าม่วง ผ้าไหม และผ้าสมปักปุมอย่างดีแก่พระยาศรีเพ็ญ

อีกบทหนึ่งที่ได้กล่าวถึงผ้าสมปัก ปรากฏในเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ของคุณสุวรรณ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเลไลยอุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) คือ

วันหนึ่งจึงท่านหลวงนายศักดิ์

นุ่งสมปัก¹ เข้าไปในพระราชฐาน

สำหรับเดินคอยเชิญพระอาการ

มาพุดกับท่านเจ้าขรรค์นายข้างฝ่ายใน

(หน้า 90)

กลอนข้างต้นกล่าวถึงตอนที่หลวงนายศักดิ์ นุ่งผ้าสมปักเข้าไปในพระราชฐานเพื่อเยี่ยมพระอาการของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพได้เข้ามาพุดกับเจ้าขรรค์นายข้างฝ่ายใน

นอกจากนี้ยังมีเครื่องแต่งกายที่นิยมกันในสมัยนี้ คือ แพรเลียน ในเพลงยาวสุภาพของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวไว้ ดังนี้

คิดถึงแพรเลียนแล้วเสียดายเหลือ

เป็นฝีมือของหม่อมข้อมมะเกลือ

ได้ห่มสนิทแนบเนื้อมานาน

เจ้าแล่งเพาะเลาะให้เมื่อไปทัพ

อุตสาหหิ้วหอบกลับมาถึงบ้าน

ฝากไปอบพบมือคนจัดหา

นึกประจักษ์คนจนไม่อนิจา

(หน้า 332)

¹ผ้าสมปัก คือ ผ้าถุงขุนนางทอด้วยไหมเพลาะกลางพื้นผ้าเป็นสีและลายต่าง ๆ ผ้าสมปักมีหลายชนิด ได้แก่ สมปักปุม สมปักลาย สมปักริ้ว สมปักล่องจวน (มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542ข, หน้า 3770)

²สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระประชวรในเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพว่า “หลวงนายศักดิ์ ชื่อ กรุฑ เป็นเจ้าพระยาบรมราช ในรัชกาลที่ 4”

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเสื้อผ้าที่สวมใส่นิยมข้อมสีเอง การข้อมมะเกลือคือการข้อมสีผ้าให้ได้เป็นสีดำ สีที่นำมาข้อมมาจากผลมะเกลือ เมื่อนำมาต้มจะได้น้ำที่เป็นสีดำแล้วจึงนำผ้าไปข้อม จะได้ผ้าที่มีสีดำสวยงาม จากกลอนได้กล่าวถึงผ้าแพรที่หม่อมเคยสวมใส่แล้วถอดให้ไว้ดูต่างหน้าเวลาที่ผู้แต่งไปทัพ เมื่อกลับมาจากการออกทัพแล้วนำกลับมาบ้านจากนั้นจึงฝากคนเอาไปอบก็ไปพบกับคนที่ไม่คืบหน้าเรื่องนี้ไปประจานให้ผู้อื่นทราบโดยทั่ว และภูมิปัญญาอีกอย่างหนึ่งของคนในสมัยโบราณ คือการอบผ้า เนื่องจากในสมัยนั้นไม่มีน้ำหอมหรือน้ำยาปรับผ้านุ่ม สตรีในพระราชสำนักจึงมีวิธีถนอมผ้าที่สวมใส่ให้มียกกลิ่นหอม เวลาเดินไปไหนมาไหน มักจะได้กลิ่นหอมรยรินมาจากผ้านุ่งหรือผ้าห่มของนางเหล่านั้นหรือหากนึ่งที่ไหนดก็จะได้กลิ่นหอมกรุ่นกำจายจากผืนผ้าอบวลอยู่บริเวณนั้นจนมีคำกล่าวว่า “หอมติดกระดาน” (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2546, หน้า 231)

กรรมวิธีในการถนอมผ้าที่สวมใส่ของสตรีในพระราชสำนักให้มียกกลิ่นหอมกรุ่นและสีสดสวยนั้น มีขั้นตอนดังต่อไปนี้ (1) การซักผ้า ผ้าที่ต้องการจะถนอมเป็นพิเศษนั้นจะซักด้วยน้ำมะพร้าว เวลาซักจะต้องแผ่ผ้าให้เป็นแนวราบเสมอเพื่อให้ผ้ามีรอยยับย่นน้อยที่สุด แชะผ้าในน้ำมะพร้าวจนเปียกชุ่มแล้วใช้ผ้านุ่มเช็ดหรือตบเบา ๆ ไม่ขยี้หรือขยี้ เมื่อน้ำมะพร้าวมีสีสกปรกก็เปลี่ยนน้ำใหม่จนน้ำสุดท้ายมีสีใสสะอาดแล้วจึงนำไปด้อมหรือนึ่งในขั้นตอนต่อไป โดยไม่ต้องล้างผ้าด้วยน้ำสะอาดในน้ำสุดท้าย คนสมัยก่อนเชื่อว่าในน้ำมะพร้าวมีสารประกอบชนิดหนึ่งที่ช่วยรักษาสีของผ้าให้ติดคงทนบนเส้นใยทำให้สีของผ้าไม่ซีดจางหรือสีตกเวลาซัก (2) การด้อมผ้า หลังจากซักผ้าแล้วจะนำผ้ามาด้อมกับเครื่องหอมเพื่อให้กลิ่นหอมจากน้ำด้อมซึมเข้าไปในเนื้อผ้า การด้อมเริ่มจากการก่อไฟต้มน้ำใส่กะละมังใบใหญ่ประมาณครึ่งกะละมัง พอน้ำเดือด จึงนำเปลือกต้นชะลูดหอมเป็นต้นไม้ที่มีเนื้อหอมมีดอกสีขาวช่อเล็กมีกลิ่นหอมแรงมาก เรานำแท่งของต้นชะลูดมาซอยเป็นเส้นเล็ก ๆ ใส่ลงไป ในน้ำที่ด้อมแล้วจึงใส่ลูกช้ด ซึ่งมีลักษณะเป็นเม็ดเล็ก ๆ สีน้ำตาลขนาดประมาณเม็ดถั่วประมาณ 1 กำมือใส่ลงไป เมื่อลูกช้ดถูกน้ำเดือดจะคายยางออกมาเป็นเมือกกลิ่นเหม็นๆ เหมือนแป้งและมีกลิ่นหอมทำให้ผ้าแข็งตัวเหมือนลงแป้ง เวลาตากให้แห้งแล้วนำไปรีดผ้าจะขึ้นเงาเหมือนนำเปลือกหอยโข่งหรือหอยเบี้ยมาขัด การด้อมผ้านั้นด้อมได้ที่ละผืนใช้ไม้เขี่ยกลับผ้าให้ทั่วดีแล้วนำขึ้นไปผึ่งให้แห้ง (3) การนึ่งผ้า หากเราไม่นำผ้าไปด้อม

เราสามารถนำผ้าไปนึ่งได้ โดยนำเครื่องหอมต่าง ๆ เช่น ชะลูด ลูกชัศ ใบเตย ใบเนียมมาต้มแล้วนำผ้าที่ซักสะอาดดีแล้วมานึ่งด้วยไฟอ่อน ๆ ให้กลิ่นเครื่องหอมแทรกซึมลงไป เนื้อผ้าแล้วจึงนำไปผึ่งให้แห้ง (4) การร่ำผ้า นำผ้าที่ผ่านการต้มหรือนึ่ง มาผึ่งให้แห้งแล้วรีดให้เรียบ นำผ้าที่ได้มาใส่ลงในหีบที่มีลักษณะแน่นทึบ คนโบราณใช้โอกระเบื้องเคลือบพร้อมฝาขนาดใหญ่หรือหีบไม้ทึบ ในพงศาวดารอยุธยา เรียกว่า “หีบไม้อุโลก” ภายนอกเขียนลายรดน้ำหรือลายก้ามปูอย่างสวยงามทั้งโอและหีบไม้ เมื่อปิดฝาแล้วกลิ่นและควันจะระเหิดออกมาไม่ได้ เพื่อให้ความหอมจากเครื่องหอมในการร่ำอบอวลอยู่ภายใน จากนั้นจึงนำตะคันตั้งลงไปพร้อมถ่านเผาไฟจนแดงก้อนเล็ก ๆ รวมทั้งเครื่องหอมตามแต่นิยม เช่น น้ำตาลทรายแดง กำยาน กลุณฐา จันทน์หอม เป็นต้น ซึ่งบุคคลสมจนเป็นผงเก็บไว้ในภาชนะที่มีฝาปิดสนิท เวลาใช้จึงใช้ช้อนเล็ก ๆ ตักผงเครื่องหอมมาโรยบนก้นถ่านเพื่อให้เกิดควัน เมื่อเสร็จครั้งหนึ่ง เรียกว่า “ตั้งหนึ่ง” แล้วปิดฝาทันควันให้กลิ่นของเครื่องหอมจับอยู่บนเนื้อผ้า การร่ำผ้านั้นจะต้องมีการจัดเรียงผ้าโดยนำผ้าสีขาวหรือสีอ่อนวางซ้อนไว้ด้านล่างและผ้าสีเข้มไว้ด้านบน เพื่อป้องกันเขม่าจากควัน (5) การอบผ้า นำผ้าที่ผ่านการร่ำแล้วมาใส่ในโอหรือหีบ จะใช้โอหรือหีบใบเดิมก็ได้โดยนำตะคันใส่ถ่านออกแล้วใส่ดอกไม้ที่มีกลิ่นหอมลงไป แล้วปิดฝาหรือหีบทิ้งไว้ให้กลิ่นหอมของดอกไม้แทรกซึมจับเนื้อผ้า แต่การอบด้วยดอกไม้สดนี้ต้องระมัดระวังในเรื่องความชื้นของดอกไม้ ซึ่งอาจจะทำให้เกิดเชื้อราบนเนื้อผ้า และอาจจะทำให้โลหะที่ทอผสมกับเนื้อผ้ามีรอยดำได้ จากนั้นจึงนำกระแจะติดไว้บนผ้าหีบด้านในและใช้น้ำอบ น้ำดอกไม้เทศหรือน้ำมันหอมจากดอกไม้ต่าง ๆ ชุบกับผ้าขาวบางวางพับไว้ในหีบแล้วปิดฝากลิ่นของกระแจะและน้ำมันหอมจะซึมจับเนื้อผ้าทำให้ผ้ามีกลิ่นหอม (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2546, หน้า 231-236)

นอกจากการอบผ้าที่ปรากฏในกลอนเพลงยาวสุภาพแล้ว ยังปรากฏเรื่องการร่ำผ้าในกลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเลไลยอุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ดังความว่า

หม่อมเป็ดจำข้าเรียกหนูลันจี	ไปหยิบผ้ามาที่ในหีบนั้น
หม่นอนคำร่ำไว้เมื่อกลางวัน	กระแจะจันทน์เจือปรุงจรงใจ (หน้า 106)

จากกลอนข้างต้นเป็นตอนที่หม่อมเป็ดเรียกหนูลั่นจี้ให้ไปหยิบผ้าที่ร่ำไว้ในหีบ
เมื่อตอนกลางวัน เป็นผ้าที่มีกลิ่นหอมกรุ่นของกระแจะไม้จันทร์

นอกจากการทำผ้าให้หอมแล้วสตรีชาววังยังมีกรรมวิธีทำน้ำอบที่ใช้ประพรม
ร่างกายให้มีกลิ่นหอม น้ำอบหรือน้ำอบไทย มีลักษณะเป็นน้ำใสออกสีเหลืองอ่อน ๆ มี
กลิ่นหอมโดยวิธีการอบด้วยกลิ่นควันเครื่องหอมต่าง ๆ มีชื่อเรียกตามวิธีการทำให้หอมว่า
“น้ำอบ” น้ำอบถือเป็นเครื่องประพรมที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของคนไทย ทั้งในเรื่อง
ของกระบวนการปรุงกลิ่น การใช้ประโยชน์และเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติอย่าง
หนึ่ง (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2546, หน้า 229)

เรื่องการทำน้ำอบรำนั้น ปรากฏในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติของขุนพุ่ม อ้างถึง
หนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอ สมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวไว้
ดังนี้

ขอให้หายรายจนทนถวิล	ดังวารินปรุงร่ำ ¹ ด้วยน้ำอบ
มาโสจรตรงตรงกระหม่อมที่น้อมนบ	ถ้าจะพบมิตรอำมาตย์ญาติวงศ์
ให้ป็นสรรพสิ่งที่ยังอย่าง	เงินที่ค้างไครมายืมอย่าลืมหอง
หนึ่งพระหน่อวรรณบาทบงสุ	ซึ่งเสร็จทรงอาศัยอยู่ในวัง

(หน้า 419)

กลอนบทนี้กล่าวขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีพระ-
กรุณาต่อขุนพุ่ม เปรียบเสมือนน้ำที่หอมกรุ่นไปด้วยกลิ่นของเครื่องหอมมาพรมใส่ที่
กระหม่อมขุนพุ่มให้หายจากการตกอับยากจน ถ้าพบกับญาติสนิทมิตรสหายก็มีการนำ
สิ่งของต่าง ๆ มาแบ่งปันให้ ใครที่เคยขอยืมเงินไปก็จะนำเงินมาคืน

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมิได้มีเครื่องสำอางสำหรับ
ใช้แต่งหน้า เช่น แป้งพัฟ ลิปสติก เหมือนในสมัยปัจจุบันแต่คนไทยสมัยนั้นนิยมใช้เครื่อง
ประพรมสำหรับปรุงแต่งร่างกายให้มีกลิ่นหอม เช่น การพัดหน้าด้วยแป้งนวลหรือกระแจะ
จันทร์ ทาขมิ้นให้ผิวเหลืองซึ่งขมิ้นนอกจากจะทำให้ผิวเหลืองตามสมัยนิยมแล้วยังช่วย

¹ร่ำ หมายความว่า อบ

รักษาผื่นคันอีกด้วย (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2546, หน้า 295) และยังมีการนำสีผึ้งมาทาริมฝีปาก

ในเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ได้แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของคนไทยในการใช้ ผางเสนทำให้ปากเป็นสีแดงสวยงามเหมือนดังทาลิปตักในสมัยนี้ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครอนพระมเหศวรไถ อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ด- สวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

หม่อมโม่งว่าเป้งหิน ¹ เขาสิ้นตลับ	เอาไปจับริมฝีปากต่างกระหม่า
ผางเสนเขาทั้งท่อนก่อนชูดเอา	อมเข้าไว้เหมือนหมากให้ปากแดง
ปนกับปูนูนเหมือนสีลิ้นจี่จิ้ม	ให้จับขอบรอบริมขึ้นเป็นแสง
กานพลูผลกระวานสีฟานแพง	แก้งเอาปนหมากตะบันทุกวันมา (หน้า 95)

กลอนข้างต้นได้กล่าวถึงตอนที่หม่อมโม่งทะเลาะกับหม่อมเป็ดแล้วบอกว่าหม่อม เป็ดใช้เป้งหิน (คำว่า เป้งหินนั้น น่าจะมาจากเป้งนวล) จนหมดตลับโดยนำไปทาที่ริม ฟีปากให้มีลักษณะคล้าย ๆ เหม่า จากนั้นจึงนำแท่งผางเสนมาอมให้ปากมีสีแดง เมื่อสีของ ผางเสนผสมกับสีปูนแดงที่ใช้กินหมากทำให้มีสีเหมือนกับสีของเปลือกลิ้นจี่ที่ริมฝีปาก

3. วัฒนธรรมด้านทรงผมของสตรีในพระราชสำนัก สตรีในรัชสมัยของสมเด็จพระนั้เกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ทรงผมหลายแบบ โดยทรงผมเหล่านั้นได้รับอิทธิพลมาจาก ทรงผมของสตรีในสมัยอยุธยาตอนปลายมีทั้งหมด 4 ทรง คือ ทรงผมมวยกลางศีรษะ ทรงผมปีก ทรงหนุนหยิกกรักแครง และทรงผมประบ่า

จากหลักฐานภาพวาดในสมัยอยุธยา มักจะรวมผมปีกไว้กับผมประบ่าโดยลักษณะ ของทรงผมเป็นการไว้ส่วนบนของศีรษะเป็นผมปีกแล้วปล่อยให้สยายยาวลงมาประบ่าทั้ง สองข้าง จนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สองแก่พม่าสตรีจึงตัดผมที่ยาวประบ่าลงมาออก เหลือเพียงผมปีก เพื่อสะดวกต่อการสู้รบและปลอมเป็นชายซึ่งผมปีกในสมัยหลังนั้นเป็น

¹เป้งนวล คือ ผงสีขาวที่ทำด้วยหินปูนแล้วทำเป็นเม็ดเล็ก ๆ ใช้สำหรับผัดหน้า ผาง คือ ดิน ไม้ขนาดเล็ก ดินมีหนาม ดอกสีเหลือง เนื้อไม้สีแดงใช้ย้อมผ้าและทำยาได้

ผมตัดสั้น กลางกระหม่อมเป็นวง ตามไรผมจับปีกและ โคนส่วนที่เหลือทิ้งไม่ปล่อยให้ยาว สำหรับสตรีรุ่นสาวจะไม่โกนท้ายแต่จะไว้ยาวลงมาเป็นรากไทร การไว้ผมปีกยังสามารถไว้ในอีกลักษณะหนึ่ง คือ นิยมไว้จนผมค้วย คือ ค้วนผมรอบศีรษะเป็นรอยจนเห็นขอบชัดเจนแล้วหวีเสกกลางบ้าง หวีเสบบ้างแล้วแต่จะเห็นว่างาม ที่เรียกว่าผมปีกเพราะมองเห็นเชิงผมเป็นขอบอย่างชัดเจนมากนั่นเอง

ส่วนจนผม คือ ลักษณะการไว้ผมปีกปล่อยจนที่ข้างหูยาวลงมาแล้วตัดไว้ที่หู เรียกว่า “จนหูหรือจนผม” คนที่มีจนหูจะต้องตัดผมสั้นด้วยจึงรับกัน (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2546, หน้า 219-221)

เรื่องทรงผมของคนในราชสำนักสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏในเพลงยาวพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ของคุณสุวรรณ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเลไล โอรสหรือเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่อง หม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ว่า

พอเคลื่อนคลายหายพระโรคที่โสกเศร้า	พวกเข้าเฝ้าปรีดีเปรมเกษมศรี
ต่างตัดผมห่มผ้าขาวม้าดี	ยันตระหนี่ ¹ ไบกLOYหนาทั้งผ้าบาง
คุณเครื่องพลัดตัดไพลดั่งไก่อ๊	ปีกออกแปล้ไว้ให้ยาวแล้วสะตาง
ข้างหม่อมขำตัดสลวยสวยสำออง	เจ็กเหลียนสางหางหนูไหมไว้หน้าตา
ทั้งคุณพี่หนูพยอมตัดพร้อมพรั่ง	อนิจจแต่คุณแม่แลดั่งบ้า
พิศอีกทีหนึ่งก็เหมือนตุ๊กตา	ผมประบ่าตั้งไว้เล่นพอเป็นที่

(หน้า 151)

จากกลอนข้างต้นได้กล่าวว่า เมื่อพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพทุเลาลง พวกข้าในพระราชสำนักต่างก็ยินดีปรีดาพากันตัดผมใหม่ คุณเครื่องตัดผมปีกที่ด้านบนของศีรษะหวีเสกเหมือนหางไก่อ๊ หม่อมขำตัดผมทรงสวยงาม เจ็กเหลียนตัดทรงหางหนู คุณพี่หนูและพี่พยอมก็ตัดผมใหม่แต่คุณแม่ของกวี (คุณสุวรรณ) ไว้ผมประบ่าเหมือนตุ๊กตา

¹ฝ้ายันตานี มาจากคำว่า Jamdanny หรือ Jamdani ในภาษาเปอร์เซีย แปลว่า ผ้าบางเนื้อดี

เรื่องการตกแต่งไรผมก็เป็นที่นิยมของสตรีชาววังเช่นกัน ไรผม คือ รอยที่เคยถอนผมหรือโกนผมออก เช่น ไรวงหน้า ไรจุก ไรวงหน้าจะช่วยตัดวงหน้าให้เด่นชัดเกลี้ยงเกลางามคิ้ววงพระจันทร์ ส่วนไรจุกที่ยังเหลืออยู่บนศีรษะ หมายถึง ยังรุ่นสาว สตรีที่ยังนอนความเป็นสาวไว้นิยมถอนผมตรงไรเดิมให้เป็นวงรอบกระหม่อม ดังปรากฏคำว่า “ใส่ น้ำมันกันไร” หรือ การ “จับเขม่ากันไรใส่น้ำมัน” คือ การนำเขม่ามาผสมกับน้ำมันตานีให้เป็นสีดำแล้วนำมาทาผมหรือข้อมผมให้เป็นสีดำ (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, 2546, หน้า 221)

ในเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ของขุนสุวรรณ ได้กล่าวถึงการตกแต่งทรงผมด้วยการกันไรใส่น้ำมัน อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครอนพระมเหศวรไถ อุณรุทธร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

หม่อมเปิดน้อยกว่าไม้สอยสนจำหลัก	หม่อมเข็ดไรเสียให้หักกลางสะบั้น
หมึกหอมเอาไปปนกับน้ำมัน	โกรธกันจะขอรับประทานเอา

(หน้า 95)

จากกลอนกล่าวถึงหม่อมจำบอกกับหม่อมสุดว่า หม่อมสุดได้นำไม้สนมาเข็ดไรผมจนหักกลางแล้วยังเอาหมึกหอมไปปนกับน้ำมันมาใส่ผม เมื่อโกรธกันก็จะขอคืนกลอนบทนี้ทำให้ทราบว่านอกจากเขม่าแล้วยังมีการนำหมึกหอมมาผสมกับน้ำมันเพื่อใช้ตกแต่งทรงผมอีกด้วย

4. วัฒนธรรมด้านการกินหมากในพระราชสำนัก การกินหมากของคนไทยมีมาตั้งแต่สมัยโบราณจนมาถึงยุคของจอมพล ป. พิบูลสงครามได้มีประกาศให้คนไทยเลิกกินหมาก ดังนั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีปรากฏเรื่องของการกินหมากในเพลงยาวพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพและเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครอนพระมเหศวรไถ อุณรุทธร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ดังนี้

ข้างคุณเหมหีบหมากมือลากกล่อง หัวเราะจนร้องให้แล้วว่าแม่คุณเอ๋ย
กล่องหมากหกตกจากมือหีบพลูเลย เหมือนไม่เคยฟังเพลงบรรเลงลาน

(หน้า 149)

จากกลอนกล่าวถึงคุณเหม ขณะที่นั่งฟังมโหรีฉลองที่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพหาย
ประชวรก็หีบหมากที่อยู่ในกล่องไปหัวเราะไปจนกล่องหมากตกจากมือ แล้วจึงหีบพลู
ทำเหมือนกับไม่เคยฟังมโหรีมาก่อน

ข้อความอีกตอนหนึ่งกล่าวถึงการกินหมากไว้ว่า

ท้องแข็งท้องเหี่ยวนั่งเปรี้ยวปาก ทรหอคดหมากทั้งอยากหวาน
นั่งหิวนี้วน้ำอยู่ช้านาน แล้วค่อยคลานมาข้างเครื่องชำเลื่องตา
เห็นคนว่างทนไม่ได้ด้วยใจเสียน เลื่อนเอาทุเรียนมาทั้งแบบวางแอบฝ่า
หีบเข้าเคี้ยวเหนียวครันเจ็บทันตา แล้วเอมายัดใส่ลงในตะบัน¹

(หน้า 88)

จากกลอนข้างต้นกล่าวถึงหม่อมข้าที่กำลังนั่งหิวและเปรี้ยวปากอยากกินหมาก
เพราะอดทั้งหมากทั้งของหวาน จึงค่อย ๆ คลานมาข้างอาหารเมื่อมองไม่เห็นใครจึงหีบ
ทุเรียนมากินแต่ด้วยฟันไม่ดี เนื้อทุเรียนเหนียวทำให้เจ็บเหงือกเวลากินจึงนำทุเรียนนั้นมา
ใส่ตะบันแล้วตะบันทุเรียนเหมือนกับตะบันหมาก เมื่อลูงทองจีนมาเห็นเข้าหม่อมข้าจึง
กล่าวกับลูงทองจีน ดังบทกลอนต่อไปนี้

ว่าเหลือกำลังนั่งเคี้ยวฉันทเปรี้ยวปาก ตะบันหมากกินดอกจ๊ะลูงจ๋า
แล้วเบือนปิดปิดปากไม่เจรจา ครั้นโอยู้้อไม่เห็นแดงจะแคลงใจ

(หน้า 89)

บทกลอนได้กล่าวถึงคำพูดของหม่อมข้าว่า ตนเองนั่งเปรี้ยวปากอยู่จึงตะบันหมาก
กิน จากนั้นหม่อมข้าได้เบือนหน้าหนีและปิดปากไม่พูดอะไรต่อไป เพราะเกรงลูงทองจีน
จะพบพิรุณว่า กินหมากแล้วทำไมปากไม่แดง

¹ ตะบัน หมายถึง เครื่องตำหมากของคนแก่มีรูปคล้ายกระบอกจากหมากทำด้วยทองเหลือง มี
ลูกตะบันสำหรับตำและมีดาอกุดกัน หากใช้เป็นคำกริยาจะหมายถึง ทิ่มหรือแทงกดลงไป

วัฒนธรรมเรื่องการกินหมาก ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-3) ยังเป็นที่นิยมของประชาชนรวมถึงเหล่าสตรีในราชสำนัก ต้นนิษฐานเรื่องความนิยมในการกินหมากว่า นอกจากจะทำให้ปากแดงแล้วยังมีผลพลอยได้คือ ทำให้ฟันดำตามสมัยนิยมด้วย

กลอนเพลงยาวที่สะท้อนสภาพสังคมในพระราชสำนักและสภาพสังคมทั่วไป

วรรณกรรมกับสภาพสังคมมักเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก เนื่องจากกวีเป็นส่วนหนึ่งของสังคม การสร้างสรรค์วรรณกรรมขึ้นใดชิ้นหนึ่งขึ้นมา นอกจากจะต้องสังวรในงานประพันธ์ของตนแล้วในฐานะที่เป็นหน่วยหนึ่งของคนในสมัยนั้น จะเอาหูไปนา เอาตาไปไร่ ไม่สนใจเหตุการณ์ที่ตนเห็นคำดาประจักษ์อยู่แก่ใจไม่ได้และในฐานะที่เป็นพลเมืองก็จำต้องใส่ใจในเหตุการณ์บ้านเมือง ความเคลื่อนไหวของประเทศชาติ ตลอดจนของชั้นหรืออาชีพที่ตนเป็นหน่วยหนึ่งอีกด้วย (วิทย์ สิวะศรียานนท์, 2541, หน้า 197) กวีที่อยู่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เช่นเดียวกัน กลอนเพลงยาวในรัชสมัยดังกล่าวได้สะท้อนสภาพสังคมในพระราชสำนักและสภาพสังคมทั่วไป ดังต่อไปนี้

1. กลอนเพลงยาวที่สะท้อนสภาพสังคมในพระราชสำนัก ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีกวีที่ดำรงชีวิตอยู่ในพระราช สำนัก เช่น คุณสุวรรณที่รับราชการอยู่ในพระตำหนักของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ กลอนเพลงยาวของคุณสุวรรณจึงสะท้อนสภาพความเป็นอยู่ของสตรีในพระราชสำนัก โดยชี้ให้เห็นว่า ภารกิจของสตรีในพระราชสำนักนั้น หน้าที่หลักคือการถวายนางต่าง ๆ แก่พระมหากษัตริย์หรือเจ้านาย ในเพลงยาวเรื่องหม่อมแปดสวรรค์ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเลไล โอรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลิ้นไค กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมแปดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ได้กล่าวถึงการเข้าเฝ้า ความว่า

ครู่หนึ่งก็มาถึงพระวังใน	ตรงไปที่ตึกคุณสุดก่อน
ครั้นเพลาสายเย็นตะวันรอน	ก็พากันจรขึ้นเฝ้าพระทรงธรรม
พระชูปเลียงขึ้นเป็นนางระวางห้าม	ตั้งตามตำแหน่งวังหน้านั้น
กับคุณสุตที่เป็นคู่อยู่ด้วยกัน	ทอดสนิทคิดพันกันสืบไป (หน้า 81)

จากบทประพันธ์กล่าวถึงตอนที่หม่อมจำเข้ามาถวายตัวเป็นนางห้าม เมื่อถึงเวลาเย็น หม่อมจำและคุณสุตก็มาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงให้มีตำแหน่งเป็นนางห้ามเช่นเดียวกับคุณสุต

เรื่องการถวายตัวใน “สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม 1” (2542ก) มีคำอธิบายไว้ว่า

การนำลูกหรือหลานที่เป็นเด็กหญิงเข้าวัง เพื่อขอเข้ารับการอบรมให้เป็นกุลสตรีนั้น มักนำไปฝากฝังกับเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง โดยยอมให้ลูกหรือหลานอยู่ในฐานะข้าช่วงใช้ในพระองค์ การฝากตัวต่อเจ้านายนี้เรียกว่า “ถวายตัว” (หน้า 339)

ยังมีเรื่องการศึกษาเพื่อถวายงานของเด็กหญิงในวังว่า

เด็กหญิงที่เข้ามาเป็นชาววังแต่ละพระตำหนักหรือเรือนหลวงแต่ละแห่งจะได้รับการส่งเสริมให้ได้เรียนหนังสือเป็นเบื้องต้น ให้เป็นผู้ที่สามารถเขียนอ่านได้คล่อง เพราะวิชาหนังสือเป็นวิชาที่ชาววังต้องรู้ เพื่อมีไว้สำหรับจดการงาน คัดลอกหมายรับสั่ง ทำบัญชี เป็นต้น อีกอย่างหนึ่งเจ้านายมักโปรดทรงหนังสือแต่ไม่ทรงอ่านเอง มักหาผู้ที่รู้หนังสืออ่านได้มาอ่านถวายโดยผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันไป (หน้า 340)

จากเรื่องทีกล่าวนำข้างต้นได้ปรากฏในเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเถาไถ อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

ชื่อคุณ โมงค์ดังผีปากดี	จะพาที่กลางสนามไม่ขามใคร
พูดเล่นเฮฮารำเริงแรง	ถึงนายแพ่งนายคงครูไม่สู้ได้
แหลมฉลาดปรีชาปัญญาไว	หนังสือไทยอ่านคล่องทำนองชาย
รู้จักทำกาพย์กลอนอักษรสาร	สำหรับอ่านพระราชนิพนธ์ถวาย
หนังสือตกอ่านเต็มไม้แยมพราย	อ่านอยู่ปลายพระแท่นบรรทมใน

(หน้า 83)

จากข้อความนี้ได้กล่าวถึงคุณ โมงค์ว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถด้านการพูด คือพูดจาฉะฉานไม่มีใครเทียบได้ แล้วยังมีความฉลาดหลักแหลม อ่านหนังสือไทยคล่องแคล่ว แต่งกาพย์ กลอนได้และเป็นผู้ที่อ่านพระราชนิพนธ์ถวายกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพอยู่ปลายพระแท่นบรรทม

คุณกาบใหญ่เล่าก็เสยขึ้นเกยหาด	ศิระพาดกลองหลับอยู่สับสน
ไอ้ไอ้กยกนี้ถึงทีจน	เฝ้านั่งบนคนเดียวเทียวเหลียวแล
ได้เห็นแต่พวกขามนั่งสามเส้า	ให้วังเหงาตรงความตามกระแส
จะกลับก็ใช้อยู่เปลี่ยวสุดเหลียวแล	นั่งนึกแต่ในใจไม่ไคลคลา

(หน้า 161)

จากบทประพันธ์ได้กล่าวถึงเหล่านางในที่เฝ้าดูพระอาการของกรมหมื่นอัปสร-
สุดาเทพในเวลากลางคืน ทั้งหม่อมจ๋าและคุณกาบต่างนอนหลับ เหลือแต่คุณสุวรรณ
เท่านั้นที่ยังนั่งเฝ้าอยู่แม้ตนเองจะง่วงและต้องการกลับไปนอน ซึ่งก็ได้แต่คิด ความจริง
แล้วก็ยังนั่งอยู่ตรงที่เดิม

นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงการถวายการรับใช้ด้วยการเล่นดนตรี ความว่า

คุณเจ้าจอมหม่อมที่ได้เวียนไปมา	ต่างปรีดาชักลำนำเป็นทำนอง
ประสานเสียงจังหวะคู่สะอาด	เป็นพิณพาทย์มโหรีมีฉลอง
คุณพื้งขับลำราตามทำนอง	ประดิษฐ์ร้องคอกสร้อยคอยคัดแปลง
คุณยวงท่านสันตักขัดคั่นบท	รับชอกคั่นไว้ใส่กระแส
ลงปากรับทับโทนท่านคัดแปลง	เสียงหนองแห่งอุคอาดพาดกันไป
คุณบัวเสกสั้มปอยนั่งลอยหน้า	ปากบ่นว่าตัวกระเพื่อมสะเทือนไหว
คุณนกคุณน้อยลอยเสียงเรียงรับไป	คุณพื้งไว้นาร้องประคองครวญ

(หน้า 148)

จากบทประพันธ์กล่าวถึงการเข้าถวายการรับใช้ด้วยการเล่นดนตรีถวายกรมหมื่น-
อัปสรสุดาเทพของบรรดาเจ้าจอมหม่อมห้าม เช่น คุณพื้งเป็นผู้ขับร้อง คุณยวงสีซอ คุณนก
คุณน้อยเป็นผู้ช่วยร้องประสานเสียง

ส่วนหน้าที่อื่น ๆ จะเน้นหนักไปในเรื่องของงานบ้านงานเรือน เช่น การทำอาหาร
การทำเครื่องอบร่ำ ร้อยมาลัยหรือทำบุหงา ดังปรากฏในเพลงยาวเรื่องพระอาการประวร
ของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ของคุณสุวรรณ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหส-
สเฎธ อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลิ้นไค กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการ
ประวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

ได้หยุดพักสำนักแก่งเสวย	เป็นนิจเคยแรกไปได้สุขา
ท่านคุณพื๋ยู่ที่นั่นทุกวันมา	ทำมาลามาลัยใส่สำอาง
กับบุหงาสาโรชปราโมทย์จิต	อยู่เป็นนิจเคยตรงไม่หมองหมาง
ให้หลานน้อยเข้าไปตั้งข้างที่ทาง	จำปาวางสองดอกแล้วออกมา
แล้วปอกกระจับสำหรับเสวยคำ	หม่อมหม่อมทำลูกบัวทั่วทุกหน้า
แล้วสำเร็จใส่จานลงส่งเข้ามา	คอยเทียบท่าเครื่องควาตั้งราวเรียง

(หน้า 163)

จากกลอนได้กล่าวถึงตอนที่หม่อมขำนึกถึงหม่อมสุคว่า หม่อมสุคอยู่ที่แก่งเสวย ทุกวันมีหน้าที่ร้อยมาลัย ทำบุหงา ยังเคยให้หลานนำดอกจำปา 2 ดอกไปให้หม่อมสุค เมื่อ ร้อยมาลัยและทำบุหงาเสร็จแล้ว จึงเตรียมอาหารสำหรับเสวยมือคำถวายกรมหมื่นอัปสร-สุดาเทพ

เรื่องการทำบุหงานั้น ในหนังสือเรื่องการแต่งกายไทย: วิวัฒนาการจากอดีตสู่ ปัจจุบัน เล่ม 1 ของคณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ (2546) กล่าวว่า บุหงาหรือบุหงารำไป คือเครื่องประชันชนิดหนึ่ง ประกอบด้วยดอกไม้สด ที่มีกลิ่นหอมชนิดต่าง ๆ เคล้าอย่างเบา มือด้วยน้ำอบไทย น้ำปรุง กลัด-พิมเสนและหัวน้ำหอมกลิ่นดอกไม้ นานาชนิดบรรจุในถุงผ้าโปร่งซึ่งเย็บ ประดิษฐ์เป็นรูปทรงต่าง ๆ ขนาดเล็กอย่างประณีต (หน้า 229)

เรื่องหน้าที่ของเหล่านางใน ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม 1 (2542ก) ได้กล่าวถึงการเรียนรู้เรื่องต่าง ๆ เพื่อถวายงาน ได้แก่ “การปรุงพระกระยาหาร การตั้งเครื่องเสวยควา หวาน การร้อยดอกไม้มาลัย สำหรับถวายทรงบูชา การแต่งเครื่อง พระศรี เป็นต้น เหล่านี้เป็นการผลิตเพื่อถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยภาระและ หน้าที่ที่เป็นไปตามโบราณราชประเพณี” (หน้า 340)

ในเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ ของคุณสุวรรณ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บท ละคอนพระมเหศวรเถใด อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ได้กล่าวถึง การใช้เวลาวางของเหล่านางใน เมื่อเสร็จจากภารกิจต่างก็พากันไปเล่นน้ำที่แพใหญ่ ความว่า

เพลานึ่งหม่อมเปิดเสด็จประพรม
ลงอาบนํ้าคำว้ายสบายใจ

ชวนข้าในกรมลงตำหนักแพใหญ่
แล้วสั่งให้เรียกเรือหนมจินมา

(หน้า 86)

จากบทประพันธ์กล่าวถึงเมื่อเวลาว่างหม่อมจำชวนเหล่านางในมาเล่นนํ้าที่แพใหญ่
และเรียกเรือหนมจินมาตั้งกินอย่างเอร็ดอร่อย

นอกจากนี้ยังมีการผ่อนคลายด้วยการฟังเสภา ความว่า

หม่อมเปิดบอกอีเปียพี่เสียใจ

เราไม่ไปกินแล้วของคาวหวาน

จะฟังเสภาตาแจ้จนนอาจารย์¹

ให้หายรำคาญชุ่มคื่นในวิญญูณ

(104)

บทประพันธ์ข้างต้นกล่าวถึงหม่อมจำที่บอกกับเด็กชื่อเปียว่า จะไม่ไปกินอาหาร
แต่จะไปฟังตาแจ้ขับเสภา

นอกจากการผ่อนคลายด้วยการฟังเสภาแล้วยังมีการฟังดนตรีปี่พาทย์ ปรากฏใน
กลอนเพลงยาวพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ของคุณสุวรรณ อ้างถึงใน
หนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีไฉ่ อุณรุทธร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่อง
หม่อมเปิดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร
(2514) ความว่า

ข้างพวกฟังนั่งสรวลตำรวลรำ

ประสันดาพากย์หนังฟังโหยหวาน

คุณแหม่นครไม่ซัดคัดตำนวน

เสียงห้วนห้วนครวญร้าวห้าวร้อเลย

ข้างคุณเหมหีบหมากมือลากกล่อง

หัวเราะจนร้องให้แล้วว่าแม่คุณเอ๊ย

กล่องหมากหกตกจากมือหีบพลูเลย

เหมือนไม่เคยฟังเพลงบรรเลงลาน

ข้างคุณแม่นั่นก็เก่งนักเลงเก่า

นั่งเท้าแขนชวนสอนคุณหลาน

ให้ร้องบทกาก็เมื่อให้การ

คอยต่อก้านต่อดอกบอกให้กรวญ

ข้างคนฟังหลายอย่างต่างภาษา

เจ๊กชาวไทยมอญนครถ้วน

¹ ครูแจ้หรือตาแจ้วัดระฆังฯ หรือตาแจ้จนนอาจารย์เป็นคนขับเสภาที่มีชื่อเสียงในสมัย
รัชกาลที่ 3 เป็นผู้ที่ฉลาดในบทกลอนทั้งกลอนแต่งและกลอนสด นับว่าเป็นทั้งจินตกวีและปฏิภาณกวี
ที่ยอดเยี่ยมผู้หนึ่ง

หม่อมแย้มหม่อมไหมคหม่อมข้าอยู่ทั้งมวล ต่างสำรวลบ้างก็เล่าก่อนเก่ามา

(หน้า 149)

จากบทประพันธ์กล่าวถึงบรรดาหม่อมห้าม นางในที่เข้ามาฟังมโหรี เช่น หม่อม-
แย้ม หม่อมไหมค หม่อมข้า คุณหม่อม ต่างหัวเราะอย่างมีความสุขและคุณแม่ของคุณสุวรรณ
สอนหลานให้ร้องบทกวี

2. กลอนเพลงยาวที่สะท้อนสภาพสังคมทั่วไป กลอนเพลงยาวมิใช่เพียงสะท้อน
สภาพสังคมในพระราชสำนักเท่านั้น หากแต่สภาพสังคมทั่วไปกลอนเพลงยาวก็สะท้อน
ออกมาได้อย่างแนบเนียน และบางเรื่องยังสามารถอ้างอิงข้อเท็จจริงได้จากพงศาวดาร-
กรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ โดยมีเนื้อความตรงกัน
สภาพสังคมทั่วไปที่สะท้อนอยู่ในกลอนเพลงยาวมีดังนี้

2.1 ด้านกลุ่มชนชาวต่างชาติที่เข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทย ในสมัยของพระ-
บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวบ้านเมืองมีความสงบสุข และการค้าขายกับชาวต่างชาติก็
เป็นไปอย่างราบรื่น ทำให้มีชาวต่างชาติหลากหลายเชื้อชาติเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทย

กลอนเพลงยาวสมัยนี้มีปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงชาวต่างชาติ ดังเพลงยาวสรร-
เสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนายมี มหาเดเล็ก อ้างถึงหนังสือ
เรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

ทั้งสิบสองภาษา ¹ มาอาศัย	ก็เพลินใจผาสุกสนุกสนาน
จะไปมาค้าขายไม่กันดาร	บาราศพาลการศึกษาไม่นึกระแวง (หน้า 373)

¹สิบสองภาษา หมายถึง ชาวต่างชาติที่เข้ามาในประเทศไทย เข้าใจว่าสิบสองภาษา คือ
สิบสองเชื้อชาติที่อยู่ในประเทศไทย ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ปรากฏคนหลายเชื้อชาติที่เข้ามา
อาศัยอยู่ในประเทศไทย เช่น ลาวแบ่งเป็น ลาวพวน และลาวที่อพยพมาจากเวียงจันทน์ เขมร
เวียดนาม แยกจากปักย์ใต้ (ผู้คนในหัวเมืองทางใต้) จีน ชาวกระเหรี่ยง ชาวชองและชาวละว้า
(ปรากฏในบันทึกของบาทหลวงปาลเลกซ์) รวมถึงชาวตะวันตกอีก 3 เชื้อชาติ คือ โปรตุเกส อังกฤษ
และสหรัฐอเมริกา (บันทึก ลิวชัยชาญ, 2546, หน้า 20-37) ซึ่งนับรวมแล้วได้ทั้งหมด 12 เชื้อชาติ
พอดี

กลอนบทนี้ได้กล่าวถึงความสงบสุขของบ้านเมืองและความเจริญทางเศรษฐกิจ ทำให้ชาวต่างชาติที่เข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยอยู่กันอย่างมีความสุข จะค้าขายก็ทำโดยสะดวกและไม่ต้องพะวงเรื่องของการทำสงครามกับประเทศอื่น

ด้านประเทศจากชาติตะวันตกมีการกล่าวถึง “เจ๊กเหลียน” ซึ่งเป็นชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอาศัยอยู่ในพระตำหนักของเจ้านายในวัง มีปรากฏในเพลงยาวพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหส-เดโช อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ดังความว่า

เป็นนิสัยใจจริงไม่นิ่งได้	แต่ว่าไวปัญญาว่องไม่หมองศรี
ถึงเป็นเจ๊กเล่าก็หมายฝ่ายที่ดี	ทนถูกตีถูกเขี่ยนมันเพียรครัน
สู้ถวยาเวลาชะนีนั่งวิพด	ไม่ขาดขัดทุกเวลารักขามัน
กับหนูไขได้เป็นคู่สู้ขบฟัน	จนทำขันหอมฟุ้งฝ้านุ่งลง (หน้า 167)

ตามข้ออธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวถึงเจ๊กเหลียนว่า “เจ๊กเหลียนเป็นจีนนอกเข้ามาแต่เด็ก ๆ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพทรงเลี้ยงไว้ในวัง ต่อมาบวชอยู่วัดโมลีโลกย์ได้เป็นเปรียญแล้วสึกมารับราชการเป็นขุนสุวรรณอักษร อาลักษณ์ในรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 ได้เป็นพระราชชนพิทักษ์ในกระทรวงพระคลัง” (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา, 2514, หน้า 138) จากกลอนได้กล่าวถึงเจ๊กเหลียนว่า เป็นคนมีนิสัยไม่ชอบอยู่หนึ่ง มีสติปัญญาดี เป็นคนที่อดทน แม้จะถูกเขี่ยน ถูกตี ก็ยังมีความขยันหมั่นเพียร มีหน้าที่คอยพัดโบกให้เจ้านาย เจ๊กเหลียนทำหน้าที่นี้คู่กับหนูไขทั้งคู่จะไม่ชอบหน้ากัน

นอกจากชาวจีนแล้วยังมีชาติอื่นที่ปรากฏอยู่ในกลอนเพลงยาวเรื่องนี้ เช่น

ข้างคนฟ้างหลายอย่างต่างภาษา	เจ๊กชาวไทยมอญนครถ้วน
หม่อมแย้มหม่อมไหมคหม่อมจำอยู่ทั้งมวล	ต่างตำรวลบ้างก็เล่าก่อนเก่ามา

(หน้า 149)

จะเห็นได้ว่า นอกจากชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารแล้วยังมีชาวชวาและชาวมอญด้วย ที่น่าสังเกต คือ คนไทยด้วยกันแต่เป็นคนต่างเมือง เช่น ชาวนครศรีธรรมราชจัดอยู่ในพวกต่างภาษาด้วย ทั้งนี้เพราะสำเนียงของคนไทยในแต่ละพื้นที่มีความ

แตกต่างกัน โดยพื้นฐานต้นกำเนิดแล้วชาวนครศรีธรรมราชอาจเป็นชาวหัวเมืองใต้ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยเมื่อภายหลัง มิใช่คนไทยแต่โดยดั้งเดิม

ด้านชาวจีนที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยส่วนมากประกอบอาชีพเป็นเจ้าภาษีนายอากรและผู้ใช้แรงงาน ปรากฏในเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนายมี มหาเด็ก อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

ข้างฝ่ายในพระนิเวศน์เขตสถาน	ก็สำเร็จการบำรุงซึ่งกรุงศรี
ล้วนยกอย่างสร้างใหม่สดไสดี	ไปทั่วที่ใหญ่น้อยนับร้อยพัน
พวกชาวจีนสินจ้างรางวัลเพิ่ม	ช่างไทยเดิมเบียดหัดล้วนจัดสรร
บ้างเลื่อนที่มีนามขึ้นตามกัน	ทั้งช่างปั้นเขียนฉลากสลักกลึง

(หน้า 372)

จากกลอนข้างต้นได้กล่าวถึงพระราชฐานที่ก่อสร้างขึ้นใหม่อย่างสวยงามนับร้อยนับพันแห่ง ช่างชาวจีนที่ทำงานนี้จึงได้ค่าจ้างหรือเงินรางวัลเพิ่มขึ้น ส่วนช่างชาวไทยก็ได้รับเบียดหัดเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน ช่างชาวไทยบางคนได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งทั้งช่างปั้นช่างเขียน กลอนบทนี้จึงแสดงให้เห็นว่าชาวจีนเข้ามาเป็นผู้ใช้แรงงานผลิตและก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ ในรัชสมัยนี้เพราะการจ้างแรงงานชาวจีนนั้นมีจำนวนมากและค่าแรงต่ำ (บัณฑิต ล้วนชัยชาญ, 2546, หน้า 29)

ชาวจีนที่มีอาชีพเป็นเจ้าภาษีนายอากรปรากฏหลักฐานในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติของคุณพุ่ม อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

ถึงสุธาหาภินถิ่นประเทศ	คุ้มภัยเพศโจรขโมยได้โดยหวัง
ท่านบิดาราชมนตรีว่าที่คลัง	จึงแต่งตั้งเจียสัวตัวอากร
ให้เงินหลวงดวงเติมเฉลิมฉลาค	ฉลองบาทบพิตรอดิศร
คลังสมบัติวัฒนาสถาวร	พระนครบริบูรณ์จรูญรักษ์

(หน้า 410)

จากกลอนได้กล่าวว่า ในประเทศไทยไม่มีภัยโจรผู้ร้าย บิดาของคุณพุ่มที่มีหน้าที่ดูแลท้องพระคลังจึงแต่งตั้งชาวจีนที่มีฐานะดีขึ้นมาเป็นเจ้าภาษีนายอากร ทำให้เงินหลวงมีมากขึ้น พระนครมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติมากมาย

ในกลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญกล่าวถึง ชาวลาวที่เข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยหรือที่เป็นเมืองขึ้นของไทย อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ความว่า

ทั้งหมดม่อมพร้อมเพรียงที่เรียงทัด	ได้เบี้ยหวัดตามที่มิขัดสน
ที่โปรดมากเติมให้ไฉ่พ่อนปรน	ทั้งผู้คนลาวไทยให้ใช้การ

(หน้า 342)

จากกลอนข้างต้น ได้กล่าวถึงบรรดาหม่อมทั้งชาวลาวและชาวไทยมานั่งเรียงกันเพื่อรับเบี้ยหวัดกันอย่างพร้อมเพรียง ใครเป็นที่โปรดปรานมากก็ได้รับเบี้ยหวัดมากกว่าผู้อื่น

กลอนเพลงยาวเรื่องเดียวกันนี้ อีกใจความหนึ่งที่กล่าวถึงชาวลาวเชื้อชาติต่าง ๆ ที่ส่งส่วยมาให้พระยาศรีเพ็ญ มีทั้งลาวคำภู ลาวเมืองอินทร์ ลาวเมืองพรหมเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อพระยาศรีเพ็ญ ความว่า

พวกฝ่ายลาวตะวันออกทั้งขอบเขต	ทุกประเทศส่วยส่งลงมาสิ้น
ทั้งพวกลาวคำภูเมืองสุรินทร์	ลาวเมืองอินทร์เมืองพรหมระดมมา
เข้านอบนบอภิวันท้น้อมคำนับ	คอยสดับคดีตามยศดา
ด้วยเกรงกลัวบารมีที่บุญญา	ตามบรรดาลาวไทยขึ้นในกรม

(หน้า 346)

นอกจากคนลาวแล้วยังมีคนเชื้อชาติอื่นอีก เช่น ชาวจีน แยก เขมรที่เข้ามาสวามิภักดิ์ต่อพระยาศรีเพ็ญ ความว่า

ประกอบด้วยอิสริยยศ	ก็ปรากฏลือทั่วทุกทิศา
ทั้งแขกจีนเขมรไทยได้ไปมา	เข้าวันทาอำนาจซึ่งอวยพร
เคารพรับนับถือระบือเลื่อง	ท่านปราศเปรื่องชำนาญการอักษร
จะมีตราไปประเทศเขตนคร	ราชการเย็นร้อนไม่นอนใจ

(หน้า 345)

กลอนได้กล่าวว่า พระยาศรีเพ็ญเป็นผู้ที่มียศศักดิ์เลื่องลือไปทั่วทิศ ทั้งชาวจีน แขก และชาวเขมรยังต้องเข้ามาเคารพนับถือ เพราะพระยาศรีเพ็ญนั้นมีความชำนาญเรื่องการเมืองการเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ

2.2 ด้านสถาปัตยกรรม เนื่องจากในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการติดต่อสัมพันธ์กับต่างประเทศ ทำให้ได้รับอิทธิพลจากต่างประเทศมาหลายด้าน เช่น ด้านสถาปัตยกรรม ปรากฏสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่มีลักษณะเป็น “เก๋ง” (เรือนตึกมีรูปหลังคาแบบศาลเจ้าจีน) ในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวของนายมี มหาเดเล็ก อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงเก๋ง ดังนี้

พิศดูเมืองเรื่องปลั่งไปทั้งนั้น

สารพันไม่มีที่เทียมถึง

จะแลถึงเก๋งตึกล้วนลึกซึ้ง

น่าตะลึงลานใจวิไลตา

พระวงศ์วังทั้งหลายมาถ่ายอย่าง

เลียนไปสร้างตั้งแต่งทุกแห่งหน

ทั้งขุนนางสร้างเลียนเจียนทุกคน

ทั่วตำบลหน้าหลังสิ้นทั้งปวง

ออกแออัดแซ่แข็งทั้งเก๋งตึก

อีกทีกรอบทั้งพระวังหลวง

ดั่งดาวรอบขอบขันท์พระจันทร์ดวง

ขึ้นโชติช่วงอยู่ในชั้นพิมานรถ

(หน้า 372)

จากกลอนข้างต้นได้กล่าวว่า เชื้อพระวงศ์และขุนนางเห็นสิ่งก่อสร้างที่เป็นเก๋งสวยงามจึงนำแบบไปสร้างที่อยู่อาศัยของตน ดังปรากฏคำว่า “เก๋ง” เป็นอาคารที่อยู่ในพระตำหนักของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพในเพลงยาวพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเถา อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นต้นไค กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ดังความว่า

ได้หยุดพักถ้านักเก๋งเสวย

เป็นนิจเคยแรกไปได้สุขา

ท่านคุณพ็อยู่ทีนั้นทุกวันมา

ทำมาลามาลัยใส่ตำอาง (หน้า 162)

จากกลอนบทนี้ได้กล่าวถึงอาคารที่ใช้เป็นที่เสวยพระกระยาหารของกรมหมื่น-
อัปสรสุดาเทพสร้างแบบตึกของจีน ที่บรรดานางในต่างเข้าไปใช้ประกอบกิจต่าง ๆ เช่น
รื้อยมาลัย เป็นต้น

ในส่วนที่อยู่ของขุนนางอย่างพระยาศรีเพ็ญก็ได้บรรยายลักษณะอาคารในกลอน
เพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของ
กรมศิลปากร (2507) ไว้ว่า

พิศไฉนวิไลที่ในเก่ง

จะแลเล็งเห็นจริงทุกสิ่งสรรพ

มีโคมแขวนรายเรียงอยู่เคียงกัน

ทุกช่องชั้นงามล้วนกระบวนจีน

(หน้า 352)

นอกจากนี้ยังมีอีกตอนหนึ่งที่กล่าวถึงเรือนใหญ่ของพระยาศรีเพ็ญที่ตกแต่งตาม
สถาปัตยกรรมแบบจีน เช่นให้ช่างชาวจีนเป็นผู้ตกแต่ง ดังที่กล่าวว่า

เรือนใหญ่โตยาวได้เก้าห้อง

ริมเก่งทองสูงสง่าเป็นราศี

ทั้งงามจริงยิ่งสมอุดมมี

ข้างในที่เรือนใหญ่วิไลงาม

บนคาคีฬาพาพื้นสีนวลขาว

ดูแพรวพราวพิลึกน่านึกขาม

เหลื่อมสลักรายเคียงกันเรียงตาม

ดูแวววามกระบวนล้วนสุวรรณ

ช่องกระจกรูปหนูมือจีนเขียน

ช่างจำเนียรงามแม่นยำขัน

ดูเหมือนเป็นเล่นตาหน้าแจ่มจันทร์

เป็นช่องชั้นหลายอย่างกระจ่างตา

(หน้า 353)

การสร้างอาคารที่อยู่เป็นแบบเก่งซึ่งไทยได้รับอิทธิพลจากประเทศจีน นอกจากตัว
อาคารที่ดูเป็นสถาปัตยกรรมของจีนแล้วเครื่องประดับตกแต่งบ้านยังให้ช่างชาวจีนตกแต่ง
เช่น การตกแต่งช่องกระจก ในกลอนเพลงยาวข้างต้นเนื้อหาของกลอนกล่าวว่า เก๋งที่สร้าง
นั้นมีความสวยงามมากไม่ว่าจะมองไปทางใดก็พบแต่ความงดงาม เช่น โคมแบบจีนที่
แขวนประดับประดาอยู่ภายในและยังกล่าวถึงเรือนใหญ่ที่ตั้งอยู่ข้างเก่งทอง ภายในเรือน
ใหญ่โตวิจิตรตระการตา บนคาคีฬาพาพื้นเป็นสีขาว ตามเหลื่อมมุดตกแต่งเป็นลายสลักสี
ทองแวววาว ตามช่องกระจกตกแต่งเป็นภาพเขียนฝีมือของช่างชาวจีน แต่ละช่องเขียนภาพ
ไม่เหมือนกันจึงมีความงดงามแตกต่างกันไป

นอกจากเก่งแล้วยังมีผลงานทางสถาปัตยกรรมที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นที่วัดยานนาวา คือเรือสำเภาก่อด้วยอิฐ พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อในอนาคตหากไม่มีการสร้างเรือสำเภาแล้วประชาชนรุ่นหลังจะได้ทราบถึงรูปร่างลักษณะของเรือสำเภาที่เป็นพาหนะสำคัญที่ใช้ในการค้าขายสมัยนั้น (วอลเตอร์, เอฟ เวลตา, 2530, หน้า 88)

ในพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้กล่าวถึงการสร้างเรือสำเภาที่วัดยานนาวาไว้ว่า “วัดคอกกระบือ นั้นให้ทำสำเภาด้วยเครื่องก่อไว้หลังพระอุโบสถลำหนึ่ง ยาวหนึ่งเส้น ด้วยทรงเห็นว่านานไปจะไม่มีผู้เห็นสำเภาจึงให้ทำขึ้นไว้เป็นสำเภาโลกอุดร พระราชทานชื่อว่า “วัดยานนาวา” (ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2481, หน้า 107)

2.3 ด้านการทํานุบำรุงบ้านเมือง จากหลักฐานที่ปรากฏในกลอนเพลงยาวจะเห็นได้ว่า การคมนาคมสมัยนั้นมี 2 ทางคือ การคมนาคมทางน้ำและการคมนาคมทางบก ในเพลงยาวเรื่องหม่อมแปดสวรรค์ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเลไล อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นต้นไค กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมแปดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ได้กล่าวถึงการคมนาคมทางน้ำโดยใช้พาหนะเป็นเรือและทางบกคือการเดิน ไว้ว่า

จะจรทางสายชลก็จั้นใจ	บ่าวไพร่ไม่มีพาขายหน้า
ให้อั้วอ้วนป่วนใจอยู่ไปมา	จะยาตราตามถนนก็จั้นใจ
เป็นคราวขัดจกกันจะมาบก	ไปยืมม่านท้าวหนักก็ไม่ได้
จะขึ้นวอจรีไม่มีใคร	ก็สั่งให้ยืมผ้าละว้าลาว (หน้า 80)

กลอนข้างต้นเป็นตอนที่หม่อมสุดได้ย้ายไปเป็นนางห้ามในวังหลวง ด้วยใจคิดถึงหม่อมข้าจึงชวนหม่อมข้าไปทำงานด้วยกัน หม่อมข้าตกลงแล้วจึงนัดวันเดินทาง จากนั้นจึงกล่าวถึงการเดินทางว่า จะเดินทางทางน้ำก็จั้นใจไม่มีบ่าวไพร่มาพาขายเรือให้ จะเดินทางทางบกก็ไม่มีวอนั่ง จึงไปขอยืมผ้ามาทำเป็นวอแทน

จากการคมนาคมทางน้ำนั่นเอง ทำให้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการสร้างและบูรณะลำคลองต่าง ๆ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ขุดแต่งคลองให้ลึก เพื่อเรือเดินสะดวก เช่น การขุดคลองบางบอนและคลองสุนัขหอน นอกจากขุดคลองแล้วยังมี

การสร้างป้อมต่าง ๆ เช่น การสร้างป้อมที่ปากน้ำ (ป้อมวิเชียรโชฎี) มีการบรรยายตรงกับกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ไว้ ดังนี้

แล้วขุดคลองบางบอนที่ดอนดิน	ตลอดรินตามแนวทางแฉกทุ่ง
ทั้งลึกกว้างบางใหญ่ไปหลายคั้ง	ตลอดวิ่งเว้งท่ามหาชัย
ที่ปากน้ำทำป้อมพร้อมเครื่องรบ	ทั่วพิภพไปมาได้อาศัย
ทั้งเรือแพฟางเสาค่อยเบาใจ	ถวายเป็นอวยพลมงคลพร
ฝ่ายประจิมพาราทวารศ	ไปประเทศทางเรือเหลื่อถ่อถอน
ล้วนถมดินขึ้นเพื่อเรือติดจร	ต้องจ้างออนขุดลากยังยากเย็น
หวังประโยชน์โปรดราษฎรที่ขัดข้อง	ให้ขุดคลองลัดล้ามทางสามเสน
ออกปากน้ำโยธาเสนาเกณฑ์	พวกจีนเงินขุดขนไปจนลู่

(หน้า 371)

เนื้อหาในกลอนเพลงยาวกล่าวถึงการขุดคลองบางบอนที่ตื้นเขินให้มีความลึกมากขึ้นตั้งแต่คลองบางใหญ่ไปจนถึงท่ามหาชัย ที่ปากน้ำมีการทำป้อมพร้อมเครื่องมือที่ใช้ในการรบกับข้าศึก ผู้คนที่สัญจรทางน้ำทั้งเรือ แพก็ไปมาสะดวกขึ้น ทางด้านทิศตะวันตกของเมืองก็มีการจ้างชาวจีนมาขุดคลองที่ตื้นเพื่อให้ราษฎรเดินทางได้สะดวก โดยให้ขุดคลองสามเสนมาออกทางปากน้ำ พวกแรงงานชาวจีนได้ดำเนินการขุดจนสำเร็จ

ใน “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์” (2547) ได้กล่าวถึงการสร้างป้อมและขุดคลองซึ่งตรงกับเนื้อหาในกลอนเพลงยาวข้างต้น ไว้ว่า

ลุศักราช 1193 ปีเถาะตรีศก เป็นปีที่ 8 เมื่อเดือน 5 โปรดให้พระยาโชฎีกราชเศรษฐี (ทองจีน) เป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลองเก่าที่ตื้น ตั้งแต่ด่านวัดปากน้ำไปถึงบางขุนเทียนและอีกตอนหนึ่ง ตั้งแต่บางขุนเทียนไปถึงวัดกก-เลา ขุดคลองครั้งนั้นพวกจีนขุดคลองพบเงินไหที่บางบอน 30 ชั่งเอามาแบ่งปันกัน (หน้า 110)

คลองที่กล่าวถึงในพระราชพงศาวดารก็คือ คลองบางบอน นั่นเอง

ในการทำนุบำรุงบ้านเมืองนอกจากการขุดคลองแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างและบูรณะป้อมต่าง ๆ ดังปรากฏในเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

ที่ปากน้ำทำป้อมพร้อมเครื่องรบ ท้าวพิภพไปมาได้อาศัย
ทั้งเรือแพฟางเสาค่อยเบาใจ ถวายไชยอวยผลมงคลพร (หน้า 371)

ในหนังสือ “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์” (2547) ก็กล่าวไว้ตรงกันว่า

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ บรรดาเจ้าพระยานายทัพนายกองต่าง ๆ ให้ไปอยู่รักษาเมืองสมุทรปราการฝ่ายตะวันออก และให้ทำป้อมกาดั้งแต่ป้อมประโคนชัยตลอดมาจนถึงฉางพริกไทยก่อเป็นเสมาวางปืนไว้ทุกช่องที่เมืองสาครบุรีก็โปรดเกล้าฯ ให้พระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (ทองจีน) ไปทำป้อมที่ทางรั้วริมปากคลองมหาชัยอีกป้อมหนึ่ง ครั้นแล้วโปรดให้ซื้อป้อมวิเชียรโชฎก (หน้า 89)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงบูรณะปฏิสังขรณ์กำแพงเมือง ป้อมปราการต่าง ๆ ให้มั่นคง แข็งแรงและสวยงาม เรื่องการซ่อมแซมพระราชวังในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้กล่าวว่า พระมหากษัตริย์โปรดเกล้าฯ ให้ทำในพระราชวังและนอกพระราชวังอีกหลายแห่งของสิ่งไรที่ชำรุดให้ซ่อมแซมใหม่ทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังซ่อมแซมประตูกำแพงวัง ประตูกำแพงพระนครที่เคยทำเป็นประตูยอดมณฑปเครื่องไม้ทาดินแดงโปรดให้รื้อทำใหม่เป็นประตูหอรบ (ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2481, หน้า 13) ดังปรากฏในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ความว่า

พระทัยใส่รอบคอบทั่วขอบเขต	ทอดพระเนตรเมืองหมองไม่ผ่องใส
อุปถัมภ์บำรุงซึ่งกรุงไกร	ชำรุดไหนใส่สอประกอบแปลง
ประตูยอดดอดไว้ทำใหม่ตั้ง	ล้วนจึงขังแน่นครบจบตำแหน่ง
ที่สูงปราบฉาบป้อมซ่อมกำแพง	ทั้งตกแต่งไบบานทวารตรึง

ที่ไหนบางทางศึกจะฮัก	ก็คิดคักทางทำให้ข้าจึง
ล้วนหนาแน่นแผ่นปีกคูลิกซึ่ง	ให้ทั่วถึงทนปิ่นแต่พื้นงาม
ข้างฝ่ายนอกพระนิเวศน์ประเทศลัด	ให้ถางตัดทางไปในสนาม
สำหรับเมืองเคื่องเจ็ญเป็นสงคราม	จะได้ตามด้านตัดสกัดตี (หน้า 370)

กลอนเพลงยาวข้างคั่นได้กล่าวถึง การทำนุบำรุงบ้านเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงให้ซ่อมแซมเมืองในส่วนที่ชำรุด เช่น ทำประตูยอดมณฑปขึ้นใหม่ ทำป้อม ซ่อมแซมกำแพงและตกแต่งประตูเมือง จุดใดที่คิดว่าข้าศึกจะเข้ามาโจมตีได้ พระองค์ก็คิดคักทางทำให้จุดนั้นมีความแข็งแรงทนทานยิ่งขึ้น ข้างฝ่ายพระราชฐานชั้นนอกพระองค์ให้ตัดทางเข้าไปในสนาม เมื่อถึงคราวสงครามจะได้ใช้เส้นทางนั้นในการสกัดหรือโจมตีข้าศึก

2.4 ด้านเหตุการณ์สำคัญทั่วไป ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นมากมาย และเหตุการณ์สำคัญที่ปรากฏอยู่ในเพลงยาว มีดังนี้

2.4.1 เรื่องข้าวยากหมากแพง เพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติ

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ข้าวยากหมากแพง ว่า

ถ้าราษฎรทุกข์ชุกเจ็ญเป็นวิบาก	เกิดน้ำมากไฟไหม้ในเคหา
ทั้งข้าวยากหมากแพงฝนแล้งนา	ที่ตกกล้าแห้งไปไม่สำราญ
ให้อาวรณร้อนในพระทัยเทว	ไปทั่วเขตไพร่ฟ้าสุธาสถาน
จะอดอยากยากจนทนทรมาน	ให้เกณฑ์การทدنน้ำปิดทำนบ

(หน้า 368)

หากราษฎรมีความทุกข์เกิดน้ำท่วม ไฟไหม้หรือข้าวยากหมากแพง ฝนแล้ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงนิ่งเฉย เมื่อประชาชนเดือดร้อนจากภัยแล้ง พระองค์ทรงรับสั่งให้มีการทدنน้ำเข้าสู่เรือกสวนไร่นาประชาชน

ในหนังสือ “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์” (2547) กล่าวถึงราคาข้าวที่สูงมาก ว่า “ในเดือน 10 ปีมะโรงนั้น ข้าวแพงราคา

เกวียนละ 1 ชั่ง ข้าว สารถึงละ 6 สลึง 7 สลึง เพราะข้าวเก่าหมดแต่แพงมากอยู่ประมาณ 5 วัน พอได้ข้าวใหม่ก็ถูกลงเร็วนัก” (หน้า 272)

2.4.2 เรื่องน้ำท่วม เหตุการณ์น้ำท่วมมีปรากฏในเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

ถ้าน้ำมากฟากเพื่อเหลือขนาด

ก็กัมปนาทพระทัยด้วยภัยสนาน

กลัวสาวิวิกลด้วยชลธาร

ทรงสงสารราษฎรจะร้อนรน

(หน้า 369)

จากเพลงยาวได้กล่าวถึงกรณีที่น้ำมากเกินไป อาจทำให้ปลูกข้าวได้น้อยลง
ดังนั้นจึงมี “กลัวสาวิวิกลด้วยชลธาร”

2.4.3 เรื่องไฟไหม้ เรื่องไฟไหม้บ้านเรือนราษฎรหรือบ้านเรือนเจ้านายต่าง ๆ ปรากฏในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

ถ้าเกิดไฟไหม้บ้านเรือนราษฎร

เรือนอำมาตย์สุริยวงศ์ในกรุงศรี

ระทดในพระทัยแทนแสนทวิ

ก็กรูกริพยุหะสละวัง

ขึ้นทรงพระที่นั่งบัลลังก์อาสน์

พร้อมอำมาตย์ซ้ายขวาทั้งหน้าหลัง

พวกก่อกว้างแลทวนลั่นกำลัง

แห่สะพรังคั่งคับไปดับเพลิง

(หน้า 369)

จากกลอนข้างต้นกล่าวว่า หากเกิดไฟไหม้บ้านเรือนของราษฎรและเรือนของขุนนาง อำมาตย์ต่าง ๆ รวมถึงวังเจ้านาย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนินออกจากวังโดยทรงขึ้นประทับบนบัลลังก์และมีพระบรมราชโองการให้ทุกฝ่ายช่วยกันดับเพลิง

นอกจากไฟไหม้บ้านเรือนแล้ว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเกิดไฟไหม้ที่วัดระฆังโฆสิตาราม ดังกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ความว่า

แต่วัดระฆังสร้างซ้ำทำสองครั้ง
ใหม่กุฏิแถบคลองของนานา
พระประธานฉานชำระยำยับ
พระเถรเถรคั่นยืนไม่ตรง

ด้วยวัดบังเกิดเพลิงเริงหนักหนา
แล้วลามมาการเปรียญจนเลียนลง
ด้วยข้อทับหักแตกแหลกเป็นผง
เสียดบงจิ๋วระสะท้อนใจ

(หน้า 389)

เนื้อหาของกลอนกล่าวถึงวัดระฆังโฆสิตารามฯ ซึ่งต้องสร้างถึงสองครั้ง เนื่องจากเกิดไฟไหม้ตั้งแต่กุฏิพระลามมาถึงศาลาการเปรียญ พระประธานถูกข้อทับแตกเสียหาย พระสงฆ์และเถรที่จำวัดอยู่ที่นี่ต่างขวัญเสียไปกับเหตุการณ์ดังกล่าว

2.4.4 เรื่องไข้ป่วง ตามหนังสือ “พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์” (2547) ได้กล่าวถึงเรื่องไข้ป่วง¹ ว่า

ที่กรุงเทพมหานครเกิดไข้ป่วงระบาดไปทั่ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงศีลแล้วให้เจ้าพนักงานซื้อสัตว์ที่จะต้องถูกฆ่าแล้วนำสัตว์เหล่านั้นไปปล่อยทุกวัน เสียพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมาก พระองค์โปรดเกล้าฯ ประกาศให้ราษฎรทำบุญให้ทานปล่อยสัตว์ที่ถูกกักขังรอดจากความตายและ ให้ประชาชนมีความเมตตากรุณาต่อกัน (หน้า 329)

ในหนังสือเรื่อง “ราชสำนักสยามในทศวรรษของหมอสมิธ” (2541) หมอสมิธ มัลคอล์ม ได้กล่าวถึงไข้ป่วง ว่า

อหิวาตกโรค เริ่มแพร่ระบาดในประเทศสยามครั้งแรกเมื่อปี 2362 โดยระบาดมาจากประเทศอินเดีย และในปีต่อมาประชากรในกรุงเทพฯ ต้องจบชีวิตลงด้วยโรคร้ายนี้นับเป็นจำนวนมาก. . . ปี พ.ศ. 2392 อหิวาตกโรคได้แพร่ระบาดอย่างรุนแรงอีกครั้ง กล่าวกันว่าในช่วงระยะเวลา 1 เดือน มีผู้คนเสียชีวิตลงด้วยโรคนี้นับเป็นจำนวนถึง 15,000-20,000 คน (หน้า 7)

¹ไข้ป่วง คือ โรคระบาดที่มีอาการท้องร่วงและอาเจียน

จากเหตุการณ์ใช้ปวง ปราภฏในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาท-
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ”
ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

หนึ่งนักโทษโปรดปล่อยทั้งน้อยใหญ่	ที่โทษใหม่ภัยถึงตัดเกศ
กึ่งควัวไม่ฆ่าด้วยปราณี	ไว้เพียงที่จำจองไม่ต้องตาย
แล้วโปรดสัตว์จตุบาท	สั่งประกาศทั่วหมดทั้งกฎหมาย
ห้ามฆ่าเนื้อเปื้อ ¹ ปลาชีวาวย	ให้ลดคล้ายค่าน้ำนั้นต่ำลง
เผือกกะบัง ² ขังรวัวตัวปลาเราะ ³	ทรงสงเคราะห์ห้ามสิ้นทุกสิ่งประสงค์
ฝูงเนื้อปลาพาขึ้นไคยขึ้นยง	ชีพคงชันษาเพราะบารมี

(หน้า 368)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ปล่อยนักโทษที่ต้องโทษ
ประหารชีวิตได้รับโทษเพียงจองจำเท่านั้นแล้วทรงโปรดสัตว์สี่เท้าและสัตว์สองเท้า โดย
ประกาศห้ามฆ่าสัตว์และห้ามกักขังสัตว์ ฝูงสัตว์ต่างขึ้นบานมีชีวิตอยู่ได้ เพราะพระมหา-
กรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ด้านการรักษาโรค ในสมัยรัชกาลที่ 3 การใช้ยารักษาโรคยังคงเป็นยาแผนโบราณ
อาจอยู่ในรูปเป็นผง เช่น ยานัตถ์หรือเป็นเม็ด เช่น ยาลูกกลอน ดังกลอนเพลงยาวเรื่อง
หม่อมเป็ดสวรรค์ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหศวร ๒๐๐ ฤๅษีเรื่อง
ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรม-
หมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

ครั้นสิ้นเรื่องในพระโรคนั้นสำเร็จ	หม่อมเป็ดบังคมประสมประสาน
เกล้ากระหม่อมมีหน้ามาช้านาน	ขอประทานยานัตถ์เครื่องข้างใน
ฝ่ายเสด็จว่าหม่อมเป็ดปวดศีรษะ	เราจะช่วยเป่ายานัตถ์ให้

¹เปื้อ คือ การวางยาพิษให้เมาหรือให้ตาย

²เผือกกะบัง คือ ของทำเป็นซี่ ถักให้ติดกันเป็นผืนสำหรับกั้นน้ำ ดักปลา

³เราะ คือ ไม้ไผ่เป็นต้นเหลาเป็นซี่กลม ๆ ถักให้ติดกันเป็นผืน สำหรับล้อมปลา

ก็เทจากขวดน้อยเจียรระโน

ใส่เข้าไปในกล้องเสียงสองนั้ดู้

(หน้า 96)

เนื้อหาของกลอนเป็นตอนที่กรมหลวงวงศาธิราชสนิทซึ่งเป็นหมอลนายพระโสด
เจ้านายเสด็จมาที่พระตำหนักได้พบกับหม่อมขำ หม่อมขำจึงกล่าวว่าตนเองนั้นมักมีอาการ
หน้ามืด วิงเวียน ขอให้ช่วยประทานยานั้ดู้ให้ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทจึงเทยานั้ดู้จาก
ขวดแก้วเจียรระโนใบเล็กบรรจุนำเข้าไปในกล้องสองนั้ดู้เพื่อนำไปเป่าให้หม่อมขำ

นอกจากการใช้ยานั้ดู้¹ แล้วยังมีการใช้สมุนไพรอื่น ๆ ดังนี้

ลูกมาเรียกหาลูกปานพลัน	เอาดอกคำโปงมาตะบันกระผลิกระผลาม
ปนกับเกลือสินเธาว์ ² เข้าพองาม	ปั่นเข้าสามสี่ก้อนลูกกลอนกลืน
ครั้นล่องเลยลำคอกก็พอกลาย	หอบหายลงไปได้ในใจชื่น
ครั้นล้างมือเสร็จสรรพขยับยืน	ก็กลับคืนเข้านิทราในราตรี (หน้า 119)

ในเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์กล่าวถึงการที่หม่อมขำนำดอกคำโปงมาตะบัน
ปนกับเกลือแล้วปั่นเป็นลูกกลอนแก้อาการหอบ แสดงให้เห็นว่าผู้คนในสมัยนั้นมีความรู้
ในเรื่องยาสมุนไพรพอสมควร ยาที่รักษาโรคไม่ร้ายแรงหรือยาแก้ลม วิงเวียน ผู้คนในสมัย
นั้นสามารถนำสมุนไพรที่มีอยู่มาเป็นยารักษาอาการต่าง ๆ ได้ เช่น ผิวมะกรูดหรือพิมเสน
ดังกลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครอนพระมเหส-
เลไธ อุณรุทหรือยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการ
ประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

ทอดตนลงบนม้าอุจจาระ	ลมปะทะมัวมีขึ้นมืดหน้า
คุณโม่ตกใจจริงวิ่งออกมา	หยิบยานั้ดู้ให้สูดมะกรูดคม
แล้วประคองขึ้นบนตักสะพักไว้	ประทับเส้นเคล้นไค้ล้ประกบประหม

¹ยานั้ดู้เป็นยาผงชนิดหนึ่ง ใช้เป่าแก้อาการวิงเวียน หน้ามืด ปวดศีรษะ การนวดยา เป็นการ
ทำให้ยาเข้าสู่ร่างกายทางจมูกโดยการเป่าจะมีแท่งอุณิเณมที่มีลักษณะเป็นท่อเล็ก ๆ ภายในกลวง
เรียกว่า กล้องยานั้ดู้ ส่วนยานั้ดู้มีลักษณะเป็นผงนิยมนำใส่ไว้ในขวดเล็ก ๆ เวลาใช้ก็จะเทผงยาลงบน
ฝ่ามือนำกล้องจุ่มลงไป ผงของยาจะติดอยู่ที่ปลายข้างหนึ่งของกล้อง นำปลายอีกข้างหนึ่งเข้าปากแล้ว
เป่าเข้าไปตามกล้องที่ปลายอีกด้านหนึ่งอยู่ในรูจมูก ยาจะแทรกซึมจากจมูกเข้าสู่ร่างกาย

²เกลือสินเธาว์ คือ เกลือที่ได้จากดินเค็ม

แล้วนวดพื้กันลงประตุลม ¹	ค่อยชื่นชมพื้สมประดิกลาย
คุณโม่เข้าประคองน้องเป็ดน้อย	เฝ้าตะบอยบีบตะบมให้ลมหาย
คุณโม่เห็นเป็ดสวรรค์นั้นค่อยคลาย	ก็พานางย่างกรายเข้าห้องใน
แลเห็นเกลือกินเรว्हีบเอามา	สำคัญว่าพิมเสนประสมใส่
กับยานัตถ์ผิวมะกรูดสุกเข้าไป	บัดเดียวใจก็สบายหายวาทา (หน้า 121)

กลอนข้างต้นกล่าวถึงตอนที่หม่อมจำเป็นลม หน้ามืด คุณโม่ตกใจจึงวิ่งออกมา หีบยานัตถ์และผิวมะกรูดให้สุกคุด จากนั้นจึงประคองหม่อมจำขึ้นบนตัก นวดพื้ตาม ประตุลม ตักพักหม่อมจำก็พื้ขึ้น คุณโม่เห็นหม่อมจำอาการดีขึ้นแล้ว จึงนำยานัตถ์ผิว มะกรูดผสมเกลือกซึ่งคุณโม่เข้าใจว่าเป็นพิมเสนให้หม่อมจำสุกคุดเพื่อให้หายจากการเป็น ลม

นอกจากการรักษาโรคทั่ว ๆ ไปแล้ว เรื่องสุขภาพพื้ก็มีความสำคัญเช่นกัน ใน สมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการทำพื้ปลอมด้วย เนื่องจากเทคโนโลยี ทางตะวันตกยังเข้ามาในประเทศไทยไม่มากนัก การทำพื้ปลอมที่เหมือนกับพื้จริง ๆ อย่างสมัยปัจจุบันยังไม่มี จากหลักฐานที่คนในสมัยก่อนนิยมกินหมาก จึงทำให้พื้มีสีดำ เมื่อพื้แก่หลุดหมดไป จึงเกิดภูมิปัญญาไทยในการประดิษฐ์พื้ปลอมขึ้นใช้ โดยนำไม้ ชนิดต่าง ๆ มาทำเป็นพื้ปลอม เช่น ไม้มะเกลือ ไม้ทองหลางหรือกะลา เป็นต้น ดังปรากฏ ในกลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครอนพระมเหส- ไล อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการ ประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุตาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

ครั้นหม่อมเห็นพวงพื้ขึ้นทันใด	ดีใจหีบรับเอาจับปล้น
พวงหนึ่งทำไว้ด้วยไม้มะเกลือ	วิไลเหลือคำดีสีขยัน
พวงหนึ่งทำด้วยกะลาหนากรัน	เขาเจียนจัดจัดเป็นมันเหมือนทันตา
พวงหนึ่งทำไว้ด้วยไม้ทองหลาง	ทำเหมือนอย่างซี่พื้ขึ้นหนักหนา

¹ประตุลม หมายถึง อวัยวะที่อยู่ระหว่างส่วนนี้วมือกับนี้วเท้า

เอาไหมร้อยเรียบเรียงคุณเกลี้ยงตา

รับเอามาตุกริ่มแล้วยืมพราย

(หน้า 126)

จากกลอนกล่าวถึงหม่อมข้าที่ฝันว่าตนเองได้ฝันปลอม 3 พวง พวงที่หนึ่งทำด้วย
ไม้มะเกลือมีสีดำสวยงาม พวงที่สองทำด้วยกะลาที่ขัดจนเป็นมัน และพวงสุดท้ายทำด้วย
ไม้ทองหลาง การทำฝันปลอมนั้นมีวิธีทำโดยนำไหมมาร้อยให้เรียงกันเหมือนกับซี่ฟัน
จริงๆ หม่อมเป็ดรับฝันเหล่านั้นมาแล้วยิ้มอย่างพอใจ

จะเห็นได้ว่า วรรณคดีกับสังคมเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก วรรณคดีเป็นกระจกที่
สะท้อนให้เห็นสภาพสังคมในสมัยนั้นให้เห็นวิถีชีวิต เศรษฐกิจและวัฒนธรรม แม้จะเป็น
บางส่วน แต่เรื่องที่ปรากฏในกลอนเพลงยาวตรงกับพงศาวดารสามารถนำมาเป็นข้อ
เท็จจริงที่แสดงให้เห็นถึงชีวิตของผู้คนในราชสำนักและประชาชนทั่วไปได้เป็นอย่างดี

กลอนเพลงยาวที่สัมพันธ์กับคติชนวิทยา

คติชนวิทยาในที่นี้จะกล่าวถึง ความเชื่อและค่านิยมของคนไทย ความเชื่อเป็นสิ่งที่
เกิดขึ้นก่อนค่านิยม แต่ค่านิยมของคนไทยก็เกิดจากอิทธิพลส่วนหนึ่งของความเชื่อนั่นเอง
ในกลอนเพลงยาวสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อ
และค่านิยมของคนในสังคมไทย ดังนี้

ความเชื่อ

ความเชื่อในสังคมไทยเกิดขึ้นตั้งแต่ยังไม่มีศาสนา นักวิชาการบางท่านกล่าวว่า
ความกลัวและความไม่รู้เป็นเหตุให้เกิดความเชื่อและความเชื่อก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิด
ศาสนา อย่างไรก็ตามในสังคมมนุษย์ปัจจุบัน แม้วิทยาศาสตร์จะเจริญก้าวหน้าไปมากแต่
มนุษย์ยังมีพฤติกรรมแสดงออกทางความเชื่อกันอยู่ในชีวิตประจำวัน (ภิญโญ จิตต์ธรรม,
2522, หน้า 2)

การสร้าง ความเชื่อของมนุษย์เกิดจากความไม่รู้เป็นสำคัญ เมื่อได้พบกับเหตุการณ์
ทางธรรมชาติ เช่น ฟ้าผ่า แผ่นดินถล่มก็เกิดความคิดว่า ต้องมีสิ่งหนึ่งสิ่งใดอยู่เบื้องหลัง
จึงพากันสร้าง ผี วิญญาณ เทพารักษ์ขึ้นตามจินตนาการของตนและทำพิธีกรรมต่าง ๆ บูชา

สักการะ เช่นสรวง เพื่อให้สิ่งที่ตนคิดว่ามีอยู่นั้นผ่อนคลายความรุนแรงลงไป (มณี พยอม-
ยงค์, 2528, หน้า 69)

จากความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติดังกล่าว ทำให้เกิดความเชื่อเรื่องต่าง ๆ ขึ้น
มากมาย เช่น ความเชื่อเรื่องผี ความเชื่อเรื่องโชคลาง เทวดา ฯลฯ แล้วจึงเกิดความเชื่อทาง
ศาสนา ในกลอนเพลงยาวสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความเชื่อ ดังต่อไปนี้

ความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ภูต ผี ปีศาจ คนไทยมีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์-
สิทธิ์หรือภูตผีปีศาจ ตั้งแต่ก่อนพุทธกาลโดยมักเชื่อว่าในป่าเขา ต้นไม้ แม่น้ำลำธาร ล้วนมี
ผีसाงหรือเทวดาอาศัยอยู่เพื่อคอยปกป้องรักษา ความเชื่อนี้ปรากฏอยู่ในเพลงยาวจดหมาย-
เหตุการณ์หมื่นอัปสรสุดาเทพประจวบ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเลไล
อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการ
ประจวบของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลป์ากร (2514) ที่กล่าวถึงการบวงสรวง
เทวดาเพื่อให้บรรเทาความเดือดร้อนหรือให้โรคร้ายทุเลาเบาบางลง ดังกลอนต่อไปนี้

นิราศร่ำทำอักษรเป็นกลอนสด	ให้ปรากฏด้วยปัญญาอัชฌาสัย
เมื่อเดือนสี่ปีเถาะเคราะห์เหลือใจ	ละห้อยให้แสนคะนึ่งถึงประจวบ
เที่ยวบวงสรวงเทวาสุรารักษ์	ทุกคำหนักพฤกษ์ไพร่ไพร่สลดลง
ให้เคลื่อนคลายหายพระโรคที่โสภทรวง	เฝ้าบำบวงสังเวชเช่นเคยมา

(หน้า 136)

และอีกบทหนึ่งที่กล่าวถึงเทวดา ความว่า

พระบาทบงสุ์ทรงสวัสดิ์พิพัฒน์ผล	พระคุณล้วนลบเจิมเฉลิมหล้า
สังเวชไหว้ไทเทพเทวา	ให้รับยาอุกพระโรคโรคาคลาย
นอนรำพึงคะนึ่งคิดเป็นนิจอยู่	ตามได้รู้บวงบนกุศลถวาย
ตามวิสัยใจตรงต่อพงศ์นารายณ์	ไม่เว้นวายคลายคลาดไม่ขาดวัน

(หน้า 165)

จากคำกลอนข้างต้นได้กล่าวว่า เมื่อเดือนสี่ ปีเถาะ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพประจวบ
ได้มีการบวงสรวงเทวดา เทพารักษ์ต่าง ๆ ในทุกคำหนักและตามป่าเขา ให้กรมหมื่นอัปสร-
สุดาเทพ หายจากพระโรคที่เกิดขึ้น คุณสุวรรณมีความเป็นห่วงพระองค์อยู่เสมอและได้

บนบานให้พระองค์หายจากพระโรค เพราะมีความจงรักภักดีต่อกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพที่เป็นเชื้อสายกษัตริย์ ซึ่งเชื่อว่าเปรียบเสมือนสมมติเทพ ในที่นี้คือ พระนารายณ์

นอกจากในเพลงยาวจดหมายเหตุการณ์หมื่นอัปสรสุดาเทพประจวบแล้วยังมีเพลงยาวบวงสรวงฉลองสระบางโคมด ของคุณพุ่ม อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงการบวงสรวงเทพยดาที่อยู่ในสถานที่ต่าง ๆ เช่น ในลำห้วย แม่น้ำ ภูเขา หรือเจ้าป่าเจ้าเขาให้เข้ามารับส่วนกุศลในการฉลองสระครั้งนี้ โดยขอให้เทพยดาเหล่านั้นคอยปกป้องรักษาอย่าให้มีอันตรายใด ๆ ดังนี้

ขอรประนมก้มเศศ	อภิวันท์เทเวศร์ทุกสถาน
เสวยสุขในรุกขพิมาน	ห้วยละหานชลธิที่ไกลไกล
ทั้งเทพาอารักษ์ศักดิ์ฤทธิ	สิงสถิตโชคเงินเนินไศล
ตั้งแต่พื้นภูมานภาลย์	อีกพระไพรเจ้าป่าพนาลี (หน้า 401)

ความเชื่อเรื่องผีนั่น สามารถแยกได้เป็น 2 ประเภท คือ ผีดีและผีร้าย ผีที่ปรากฏในกลอนเพลงยาวคือ เทพารักษ์นั้นจัดได้ว่าเป็นผีดีประเภทหนึ่ง เพราะตามธรรมชาติ บนดิน น้ำ ป่าเขา ถ้า ต้นไม้ จะเรียกผีเหล่านั้นเป็น “เจ้า” เช่น เจ้าป่า เจ้าทุ่ง เจ้าเขา อีกนัยหนึ่งเป็นเทพารักษ์หรือผู้พิทักษ์รักษา ผีเหล่านี้จัดได้ว่าเป็นผีธรรมชาติ นอกจากนั้นยังแบ่งย่อยได้อีก เป็นเฉพาะแห่งที่หรือประเภทของธรรมชาติ เช่น ต้นไม้มีรุกขเทวดาหรือนางไม้สิงสถิตอยู่ เป็นต้น (เสรี พงศ์พิศ, 2545 , หน้า 289)

ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ ความเชื่อด้านไสยศาสตร์นั้นมีปรากฏในกลอนเพลงยาวสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ คือ ในเพลงยาวถวายโอวาท ความหมายของคำว่า ไสยศาสตร์ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายถึง ตำราทางไสย พระยาอนูมานราชชนได้อธิบายเกี่ยวกับคำว่า “ไสยศาสตร์” ไว้ว่า “ไสย” หมายถึง ลัทธิอันเนื่องด้วยเวทมนต์คาถาซึ่งได้มาจากอินเดีย ถ้าเป็นตำราเรียกว่าไสยศาสตร์สองคำนี้ใช้แทนกันได้ หมายถึง ความเชื่อและความรู้เนื่องด้วยสิ่งลึกลับอยู่เหนือธรรมชาติ ซึ่งไม่อาจทราบและพิสูจน์ได้ด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ เช่น เรื่องผีसागเทวดา เรื่องความขลังความศักดิ์สิทธิ์และรวมถึงเรื่องโชคกลางด้วย (เสฐียร โกเศศ, 2510, หน้า 151)

การพิจารณาไสยศาสตร์ ตามความหมายยังอธิบายได้ไม่ชัดเจนในชีวิตประจำวัน เรามักจะพบไสยศาสตร์ผสมผสานอยู่ในประเพณี พิธีกรรมและสัญลักษณ์ต่าง ๆ จนแยก

ไม่ออกว่าอะไรเป็นพุทธศาสนา อะไรเป็นไสยศาสตร์ จากคำกล่าวที่ว่า “ พุทธกับไสยย่อมอาศัยกัน” พระยาอนุমানราชชนอธิบายว่า ก่อนที่คนไทยจะนับถือศาสนาพุทธก็นับถือผีมาก่อน ช้ายังได้รับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และฮินดูเข้ามาทั้งก่อนและพร้อมกับพุทธศาสนา จึงทำให้ผสมผสานองค์ประกอบของความเชื่อทั้งสามไปด้วยกัน (เสรี พงศ์พิศ, 2545 , หน้า 287)

ความเชื่อด้านไสยศาสตร์กับพุทธศาสนา ปรากฏอยู่ในเพลงยาวถวายโอวาทของสุนทรภู่ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “เพลงยาวถวายโอวาท” (2545) ดังความว่า

ซึ่งประโยชน์โพธิญาณเป็นการเนิน	พอจำเรณูธรรมคำคาถา
ถือที่ข้ออรหัตวิปัสสนา	เป็นวิชาฝ่ายพุทธนั้นสุดดี
ข้างฝ่ายไสยไตรเพท ¹ วิเศษนัก	ให้ยศศักดิ์สูงส่งเป็นราศี
สืบตระกูลพูนสวัสดิ์ในปฐพี	ได้เป็นที่พึ่งพาเหล่าข้าไท (หน้า 69)

สุนทรภู่กล่าวว่า การศึกษาด้านโพธิญาณ พระธรรม คาถาต่าง ๆ ของทางฝ่ายพุทธศาสนาและการศึกษาด้านไสยศาสตร์ คัมภีร์ไตรเพทเป็นสิ่งที่ดี ช่วยเพิ่มพูนราศีแก่ตนและได้เป็นที่พึ่งของบรรดาข้าทาสบริวาร

ความเชื่อทางศาสนาพุทธ ความเชื่อด้านนี้มีข้อควรพิจารณาหลายประการ คือ

1. ความเชื่อเรื่องการสร้างวัด คนไทยส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกชนและพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ต่างทรงนับถือพุทธศาสนาโดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกเหนือ จากการปกครองบ้านเมืองแล้ว พระองค์พระราชทานเงินจำนวนมากเพื่อทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงสร้างวัดทั้งสิ้นจำนวน 72 วัด จัดได้ว่าเป็นการสร้างวัดมากที่สุดในประวัติศาสตร์ของเมืองไทย (จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, 2530 , หน้า 75) เงินที่ได้จากการค้าสำเภา การเก็บภาษีต่าง ๆ ส่วนหนึ่งนำมาทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ดังกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนายมี อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ”

¹ไตรเพท คือ ชื่อคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ในสมัยพระเวท มีสามคัมภีร์ คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท

ของกรมศิลปากร (2507) ได้ได้กล่าวถึงพระราชศรัทธาในการสร้างวัดของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

แต่ทรงสร้างพระอาวาสทั่วราชอาณาจักร	ตั้งแต่กาลวัดราชโอรสตา
จนเสร็จวัดทั้งปวงที่ล่วงมา	สิ้นอิฐผาปูนกระเบื้องชนเปลืองเดิม
แม้รวบรวมควบเข้าทั้งเก่าใหม่	ประมาณใหญ่สักเท่าภูเขาเฉลิม
ทั้งน้ำเชื้อเนื้อรัก ¹ ที่ตักเดิม	สรีรเพิ่มกันเข้าเท่าสนิท
ทั้งเสาสักจากหวายไม้ร้างร้าง	มากกว่าบ้านเรือนแพในกรุงศรี
เครื่องเขียนการราวสิบลำสำเภาก็	กระจกที่เคลือบขลิบสักสิบเกวียน
คำแปลทองสักสองสามสิบหาบ	เที่ยวทาทาบทั่ววัดจังหวัดฉะเชิง
ปรารงค์เจดีย์วิหารการเปรียญ	สิ้นทองเขียนปิดพระอนันต์ครัน

(หน้า 391)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระอาวาสไว้ทั่วราชอาณาจักร โดยเปรียบเทียบสิ่งก่อสร้างที่นำมาสร้างวัดทั้ง อิฐ ปูน กระเบื้องมากมายเทียบเท่าภูเขา น้ำที่ใช้ในการก่อสร้าง เนื้อยางรัก มากมายเท่ากับแม่น้ำ ไม้ที่ทำเสานั่งร้าน ทั้งไม้สัก ไม้หวาย มากกว่าบ้านเรือนแพในเมืองกรุงศรีอยุธยา เครื่องเขียนและกาวมากเท่ากับเรือสำเภาสิบลำ กระจกที่ใช้ในการประดับวัดมากเท่ากับสิบเกวียน ทองคำเปลวมากถึงสองสามสิบหาบ สามารถปิดได้ทั่วทั้งจังหวัด แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญเรื่องการสร้างวัดเป็นอันมาก

ในการสร้างวัดของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ทรงสร้างเพื่อทำนุบำรุงศาสนาเพราะสังคมไทยนั้นถือว่าการพระพุทธศาสนาเป็นหลักของบ้านเมือง บ้านเมืองจะเป็นปึกติสุขต้องใช้ศาสนาเป็นหลักในการดำรงชีวิต ฉะนั้นภารกิจอันแรกก็คือ การสร้างถาวรวัตถุสำหรับบำรุงพระพุทธศาสนา (จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, 2530 , หน้า 78) ในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้แสดงให้เห็นถึงพระราชศรัทธาอันแรงกล้าในบวรพระพุทธศาสนาของพระองค์ เช่น

¹รัก คือ ชื่อต้นไม้ขนาดใหญ่ อย่างเป็นพืช ใช้ลงพื้นหรือทาสีต่าง ๆ เรียกว่า “น้ำรัก”

ทูลเรื่องอื่นมิได้ขึ้นเหมือนเรื่องวัด	เวียนแต่ตรัสถามไต่ให้ไฝฝน
ถึงวัดนั้นวัดนี้เป็นนิรันดร์	ถึงเรื่องปั้นเขียนถากสลักกลึง
วัดโน้นแล้ววัดนี้ยังรับสั่งเร่ง	เตือนดำเบ็ง ¹ ทำไปให้จำซึ่ง ²
พวคนายค่านายงานเร่งการตะบึง	ให้ทั่วถึงถ้วนวัดจังหวัดราย

(หน้า 382)

จากกลอนข้างต้น กล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงให้ความสนใจสนพระทัยในเรื่องการสร้างวัด พระองค์ได้ตรัสถามถึงความคืบหน้าของวัดต่าง ๆ ที่ทรงสร้างทั้งเรื่อง การปั้น การเขียน การแกะสลักว่าวัดใดสร้างเสร็จและวัดใดยังสร้างไม่เสร็จ ก็ให้ทางนายช่างเร่งทำให้เสร็จโดยเร็ว

ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กล่าวถึงการสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า

การสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามนั้น พระองค์ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามทั้งในพระนครและนอกพระนครจำนวน 35 วัด สร้างขึ้นใหม่ 4 วัด รวมกันเป็น 39 วัด เช่น วัดราชโอรส วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นต้น

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กล่าวไว้ในหัวข้อเรื่อง การปฏิสังขรณ์และฉลองพระอารามต่าง ๆ ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดฉลองวัดราชโอรสารามและวัดพลับให้ปฏิสังขรณ์แล้ว ชื่อวัดราชสิทธิาราม วัดกนิษฐนาถชำรุดมากโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นด้วย วัดท้ายตลาดก็โปรดให้บูรณะขึ้นชื่อว่าวัดโมฬีโลก วัดอรุณราชวราราม วัดระฆังโฆสิตาราม วัดพระยาทำ วัดสุวรรณาราม วัดสระเกษ วัดเหล่านี้ได้ทรงบูรณะการก็ยังไม่สำเร็จแต่โปรดเกล้าฯ ให้ฉลองเสียครั้งหนึ่งก่อน (ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2481, หน้า 114)

กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงรายชื่อวัดต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์ ไว้ดังนี้

¹ดำเบ็ง คือ การเปล่งเสียงออกให้ดังเกินสมควร

²จำซึ่ง คือ สวยงามและแข็งแรง

แล้วเปลี่ยนขนานนามวัดที่จัดสร้าง
 วัดทองนั้นชื่อสุวรรณทาราม
 วัดแจ้งแปลงสมญาตามอาวาส
 วัดเลียบราชบูรณะเรียกประจำ
 ขนานนามงามวิเศษเสวตฉัตร
 วัดประโคนอินชื้อคฤตพลัน
 วัดบางจากชื้อภักตินินาฏ
 วัดนครเขื่อนขันธ์พันทวี
 แต่วัดกลางวัดระฆังทั้งวัดกุฎ
 ทั้งวัดเกาะก็จำเพาะอยู่คงนาม
 ทั้งวัดสมอรายไม่กลายชื้อ
 ถ้วนสิบเก้าเข้าทั้งวัดเครือวัลย์

ให้คงอย่างภูมิฐานที่เรียกถาม
 วัดนาคนามชื้อว่าพระยาทำ
 อรุณราชธารามอันงามขำ
 วัดบางลำพูต่างเรียกต่างกัน
 วัดหมุ่พลัดชื้อว่าอัปสรสวรรค์
 วัดพลับนั้นชื้อราชสิทธิ
 ท้ายตลาดโมลีโลกเฉลิมศรี
 ลงบัญชีชื้อวัดโปรดเกศงาม
 ไม่สมมุติชื้อเสียงเรียงสนาม
 ทั้งอารามวัดสระเกศก็เพศกัน
 วัดคอกกระบือคงเดิมไม่เจิมขวัญ
 สารพันจำรัสสวัสดิ์ (หน้า 386)

ในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ ได้มีการเปลี่ยนชื้อวัดเสียใหม่ คือ วัดทอง
 ชื้อวัดสุวรรณทาราม (ปัจจุบันชื้อวัดสุวรรณาราม เดิมชื้อวัดทองในสมัยอยุธยา) วัดนาค
 ชื้อ วัดพระยาทำ วัดแจ้ง ชื้อวัดอรุณราชธาราม (ปัจจุบันชื้อวัดอรุณราชวราราม) วัดเลียบ
 ชื้อวัดราชบูรณะ วัดบางลำพูต่าง ชื้อวัดเสวตฉัตร วัดหมุ่ ชื้อวัดอัปสรสวรรค์ วัดประโคน
 ชื้อวัดคฤต วัดพลับ ชื้อวัดราชสิทธิธาราม วัดบางจาก ชื้อวัดภักตินินาฏ วัดท้ายตลาด ชื้อวัด-
 โมลีโลกยาราม วัดนครเขื่อนขันธ์ ชื้อวัดโปรดเกศ ส่วนวัดกลาง วัดระฆังโฆสิตาราม
 วัดกุฎ วัดสระเกศ วัดสมอราย วัดคอกกระบือ และวัดเครือวัลย์มิได้เปลี่ยนชื้อ การเปลี่ยน
 ชื้อวัดในกลอนเพลงยาวนั้นบางวัดอาจไม่ถูกต้องตรงกับปัจจุบัน สันนิษฐานว่า กวีต้องการ
 ให้มีความคล้องจองถูกต้องตามฉันทลักษณ์ ชื้อวัดจึงอาจผิดเพี้ยนไปบ้างและยังมีการ
 เปลี่ยนชื้อวัดที่ปฏิสังขรณ์อีกมากมายที่ปรากฏในกลอนเพลงยาวเรื่องนี้ เช่น

กาวเครื่องเขียนเวียนตั้งเบิกคลังหลวง
 ครั้งเสร็จการขนานนามตามทำนอง
 อินทารามจันทารามนามบัญญัติ
 วัดท่านราชมนตรีที่อาราม
 วัดท่านโชฎีกสร้างกลางสนาม

ไปเติมดวงจนถ้วนจำนวนฉลอง
 วัดในคลองบางยี่เรือทั้งสามนาม
 อีกทั้งวัดราชฤทธิเข้าเป็นสาม
 ขนานนามชื้อวัดคหบดี
 ชื้อนพคุณธารามอร่ามศรี

คุณพระคลังสร้างใหม่ทำยบุรี	ลงบัญชีชื่อวัดประยูรวงศ์
วัดพระยาศรีพิพัฒน์บุญญ์ดินาม	พระยาญาติการามงามระหง
สามปลื้มชื่อจักรวรรดิอันหยัดยง	เจ็ดหัวงคงงามอยู่ตามเดิม
วัดศาลาสี่หน้าชื่ออุหาสวรรค์	เชิงเลนนั้นชื่อบพิตรพิมุขเฉลิม
อีกสองวัดกรุงร้างไปสร้างเดิม	ชื่อคงเดิมโลกสุทธาสาลาปูน
สิบสามวัดด้วยกันเป็นอันดับ	พระราชทรัพย์เจือไปมิให้สูญ
วัดพระยาน้อยใหญ่จึงไพบูลย์	ได้เพิ่มพูนสร้างงามตามทำนอง

(หน้า 387)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงสร้างวัดอีกเป็นจำนวนมาก เช่น วัดในคลองบางยี่เรือทั้ง 3 วัด ได้แก่ วัดอินทาราม วัดจันทารามและวัดราชฤทธิวัดที่พระยาราชมนตรีนสร้างชื่อวัดคหบดี วัดที่พระยาโชฎีกกราชเศรษฐีสร้าง ชื่อวัดนพคุณทาราม วัดที่เจ้าพระยา พระคลังสร้าง ชื่อวัดประยูรวงศ์ วัดที่พระยาศรีพิพัฒน์สร้าง ชื่อวัดญาติการาม และเปลี่ยนชื่อวัดจากวัดสามปลื้ม เป็นวัดจักรวรรดิ จากวัดศาลาสี่หน้า เป็นวัดอุหาสวรรค์ จากวัดเชิงเลน เป็นวัดบพิตรพิมุข อีกสองวัดที่ร้างก็บูรณะให้เหมือนเดิมและชื่อเดิม รวมทั้งสิ้นเป็นจำนวน 13 วัดหมดพระราชทรัพย์ไปเป็นอันมาก รวมถึงวัดอื่นที่บรรดาพระยาต่าง ๆ ได้จัดสร้างก็ทำอย่างสวยงาม

ในการปฏิสังขรณ์นั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงเปลี่ยนแปลงสิ่งก่อสร้างใหม่ตามพระราชนิยมของพระองค์ทั้งหมด แต่เป็นการต่อเติมให้อยู่ในสภาพดีและสวยงามโดยยึดหลักให้คงของเก่าไว้ ดังกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนายมี มหาเล็ก อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ความว่า

ครั้นเสร็จสรรพจับสร้างพระอาวาส	ทั่วพระราชนิเวศน์เขตสถาน
ที่เส้าหมองทองมัวแลรั่วราน	โบสถ์เจดีย์วิหารแลการเปรียญ
ทั้งกุฎีที่ฐานสะพานเขื่อน	ที่หลุดเลื่อนสร้างใหม่ให้เสถียร
ทั้งพระปรารค์พระระเบียงเฉวียงเวียน	ที่หักเหี้ยนเปลี่ยนใหม่ไปไต่เดิม

ทั้งหอไตรหอระฆังทั้งโรงกรัก¹
 ที่ขาดค้างสร้างเก่าแต่เค้าเดิม
 ทั้งศาลาหน้าหลังก็สร้างแทรก
 ที่ลานลุ่มภูมิจัดกัณฑ์

ที่ปรักหักพังก็สร้างเสริม
 ก็สร้างเพิ่มลงใหม่ให้ไพบูรณ์
 ทำแปลงแปลกปลูกใหม่มิให้สูญ
 ที่เนินนูนเกลี่ยปราบให้ราบเรียบ

(หน้า 381)

จากกลอนกล่าวว่า เมื่อสร้างวัดเสร็จสิ้นแล้ว โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ และกุฏิที่ชำรุดก็ได้ก่อสร้างขึ้นใหม่ให้มีความมั่นคง แข็งแรง ทั้งพระปรางค์ พระระเบียง หอไตร หอระฆัง โรงกรักที่ปรักหักพังก็สร้างใหม่ให้เหมือนของเดิม มีการสร้างศาลาต่าง ๆ เพิ่มขึ้นและพื้นดินในวัดที่ราบลุ่มก็ถมให้เต็มหรือที่นูนขึ้นก็เกลี่ยให้ราบ เพื่อความสวยงามและสะดวกในการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ

นอกจากนี้การสร้างกุฏิยังเปลี่ยนจากของเก่าเดิมซึ่งสร้างเป็นกุฏิไม้อันเป็นของไม่ถาวรมักจะเกิดไฟไหม้เสมอจากการที่ชุบเทียนลัมในกุฏิแล้วเกิดไฟไหม้รวมทั้งการจุดดอกไม้ ไฟเฉลิมฉลอง เช่น วัดระฆังโฆสิตารามที่ไฟไหม้ถึงก่อนวัด เพราะเป็นกุฏิไม้ ฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเปลี่ยนกุฏิไม้เป็นตึก

สำหรับเรื่องการสร้างกุฏิเป็นตึกปรากฏอยู่ในหนังสือ “พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์” (2547) ว่า

การสิ่งใดนอกจากจดหมายไว้ในแผ่นศิลา เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้จารึกไว้แล้ว ก็เป็นส่วนหนึ่งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น จะพรรณนาก็ยืดยาวนัก ฝ่ายกุฏิสงฆ์ก็ทำเป็นตึกขึ้นทั้งสิ้น... วัดมหาธาตุนั้น พระอุโบสถวิหารนั้น ซ่อมแซมของเก่า กุฏิสงฆ์นั้นทำเป็นตึกทั้งสิ้น (หน้า 348)

ในหนังสือเรื่องบ้านเรือนสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-3 ได้กล่าวถึงเรื่องการเปลี่ยนจากกุฏิไม้เป็นตึกไว้ว่า “การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดในสมัยรัชกาลที่ 1-3 จากการศึกษาพบว่า กุฏิส่วนใหญ่เป็นแบบเรือนไทยมีทั้งชนิดที่เป็นกุฏิไม้ทั้งหลัง กุฏิไม้บนเสาก่ออิฐถือปูนและกุฏิตึกก่ออิฐ ซึ่งเป็นกุฏิที่สร้างขึ้นในสมัยต่อ ๆ มาหรือในวัดหลวงก็มี

¹โรงกรัก หมายถึง โรงที่ดัมกรักข้อมจิ๋ว

การรื้อภูมิดิมที่ทำได้ด้วยไม้ทั้งหมดแล้วก่อเป็นตึกแทนที่” (แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว. หญิง, 2534, หน้า 39)

ในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติของขุนฟุ่ม อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงการสร้างวัดไว้ว่า

ทรงสถาปนาวิหารหลวง	ทุกกระทรงเสร็จสมอารมณ์หวัง
ที่ชำระรดรดสลักห้ายหักพัง	ถึงกระทั่งหกลีบห้าพระอาราม
ทรงสรัทธากล้าหาญตัดการเล่น	ของรำแต่นต่างๆอย่างสยาม
ไม่กำหนดครัดเคร่งเบงญกาม	ประพฤติตามทศธรรม ¹ ทั่งฉันทา

(หน้า 410)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาวิหารหลวงที่ชำระจำนวน 65 วัดและด้วยพระราชศรัทธาในบวรพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงยกเลิกการละเล่น ระบายรำฟ้อนต่าง ๆ อย่างที่เคยมีมา แล้วทรงประพฤติตามทศพิชราชธรรม

เป็นที่น่าสังเกตว่าจำนวนวัดที่สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นหนังสือแต่ละเล่มกล่าวไว้ไม่ตรงกัน ในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ กล่าวไว้ว่า พระองค์ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามจำนวน 65 วัด ในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่ามีจำนวน 39 วัดและในเอกสารบรรยายพิเศษเรื่อง วัดสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างและปฏิสังขรณ์ ของนายจุลทัศน์ พยาฆรานนท์มีจำนวนมากถึง 72 วัด ผู้วิจัยไม่สามารถสรุปได้ว่าข้อเท็จจริงเรื่องการสร้างวัดในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีจำนวนทั้งสิ้นกี่วัด แต่ในภาพรวมก็จัดได้ว่า เป็นการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมากที่สุดในประวัติศาสตร์ไทย

เรื่องการสร้างวัดนั้นนอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว เหล่าขุนนางชั้นสูงก็ยังสร้างวัดอีกด้วยโดยมีความเชื่อว่า หากใครได้สร้างวัดแล้วจะได้รับบุญกุศลเป็นอย่างมาก ดังกลอน

¹ทศพิชราชธรรม คือ จริยวัตรที่พระเจ้าแผ่นดินควรประพฤติเป็นหลักธรรมประจำพระองค์ หรือคุณธรรมของผู้ปกครองบ้านเมือง มี 10 ประการ คือ ทาน ศีล บริจาค อาชวะ มัทวะ ตบะ อักโกธะ อวิหิงสา ขันติ อวิโรธนะ

เพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

ด้วยน้ำจิตศรัทธาทานกล้าหาญ	ทำกองการเพิ่มพูนในกุศล
ได้สร้างวัดอารามงามคำบล	ประชาชนที่ไปได้วันทา
มีพระปรารักษ์ฐานชุ้มอยู่มุมวัด	ค้ำนสักดหอไตรอยู่ซ้ายขวา
มีเสากู่หน้าวัดถัดกันมา	บนเสาใส่รูปไอยราอัสดร
ศาลาซ้ายขวายู่หน้าวัด	คูเคียงถัดอารามงามสลอน
มีถนนอยู่หน้าท่าคนจร	นามกรเรียกวัดอินทาราม

(หน้า 343)

กลอนเพลงยาวข้างต้นกล่าวถึงความศรัทธาในบรรพบุรุษพุทธศาสนาของเจ้าพระยา-ศรีสหเทพ (เพ็ญ) ว่า ท่านได้สร้างวัดให้ประชาชนทั่วไปได้เข้าไปใช้ประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนามีพระปรารักษ์อยู่ตรงมุมวัด มีหอไตรอยู่ทางด้านซ้ายและขวาของพระปรารักษ์ มีเสากู่รูปช้างและศาลายู่ด้านด้านซ้ายและขวาของวัดเป็นวัดที่สวยงามมาก วัดนี้มีชื่อว่า “วัดอินทาราม”

ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์เรื่องความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของพระยา-ศรีเพ็ญหรือพระยาศรีสหเทพนั้นได้กล่าวไว้ใน พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า “พระยาศรีสหเทพ (เพ็ญ) บำรุงวัดอินทารามบางยี่เรืออีกวัดหนึ่ง” (ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา 2481, หน้า 355)

นอกจากการสร้างวัดแล้วพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงตั้งโรงงานเป็นการบริจาทานแก่ประชาชนทั่วไปและสัตว์ต่าง ๆ ดังปรากฏในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ดังต่อไปนี้

ยังเพิ่มพูนก็ยิ่งเติมพระกุศล	บำเพ็ญผลมิได้ขาดในศาสนา
ไม่เสื่อมสูญพูนพระราชศรัทธา	ดั่งมหาเวสสันดรไม่ร้อนรน
โรงงานให้ไม่ขาดพระราชทรัพย์	ออกจ่ายจับเจือจานหวานกุศล
ทั้งหวานคาวเข้าเย็นไม่เว้นคน	ออกสับสนแซ่ซ้องมากองกิน

(หน้า 373)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทางด้านพุทธ-
ศาสนา ดังพระมหาเวสสันดร โดยการที่ทรงตั้งโรงทาน บริจาคทรัพย์และเลี้ยงอาหารแก่
คนยากจน เรื่องโรงทานนั้นในกลอนเพลงยาวเรื่องนี้ยังกล่าวไว้อีกว่า

อันโรงทานปาดันกัลปพฤกษ์ ¹	ได้สมนึกคนโชสโมสร
หม้ายจากตกยากวิบากจร	ได้ค้ำร้อนรื่นรวด้วยโรงทาน
ทวีปอื่นหมื่นเมืองไม่เฟื่องฟุ้ง	ว่าเจ้ากรุงไหนกล้าศรัทธาหาญ
ห่อนสามารถอาจสร้างโรงทานนาน	ไม่ป่วนปามเหมือนพระราชศรัทธา
ทั้งสัตว์จวบทุกทวิบาท	พระราชทานทั่วกันด้วยหรรษา
พนักงานเข้าเอาข้าวให้ทานกา	วันหนึ่งกว่าสามหาบมาจาบกิน
เอาข้าวกองไว้ที่ช่องเชิงเทินป้อม	กาเข้าล้อมเลี้ยงชีวิตเป็นนิจสิน
ข้าวเหลือหกตกบ่าลงมาดิน	แพะแกะกินขึ้นบานสำราญใจ
เสียดงก้องแะร้องประสานเสียง	ส่งสำเนียงดังจะร้องสนองไช
โมทนาพระกุศลมงคลไชย	ประสาใจได้กินก็ยินดี (หน้า 374)

โรงทานเปรียบเสมือนต้นกัลปพฤกษ์ ใครเดือดร้อนหรือหิวโหมาก็ผ่อนคลายได้
ด้วยโรงทาน ประเทศอื่นไม่มีพระเจ้าแผ่นดินที่มีพระราชศรัทธาตั้งโรงทานได้นานขนาด
นี้ ทั้งสัตว์ 2 เท้า สัตว์ 4 เท้า ก็ได้รับพระราชทานอาหาร คือ มีพนักงานนำข้าวกว่าสามสิบ
หาบมาให้กากิน เมื่อข้าวเหลือตกมาที่พื้นดินก็เป็นอาหารของแพะแกะต่อไป

เรื่องการตั้งโรงทานปรากฏในหนังสือเรื่อง “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์” (2547) ว่า

เมื่อยังมีได้ผ่านพิภพ เสด็จอยู่วังนอกก็ได้ตั้งโรงทาน ให้ทานจุบจิบ
สมณบริวาร ให้มีเทศนาเป็นธรรมทาน ให้อาจารย์บอกพระคัมภีร์ ให้เลี้ยง
ยาจกฉวนพิภพทุกเวลา ให้ทานแก้โรคต่าง ๆ ถึงวันพระก็ให้ปล่อยสัตว์แจก
เงินแก่คนสูงอายุนและคนยาก เดือนละ 8 ครั้ง คนละเฟื้องเสมอเป็นนิตย์ ครั้ง
ได้เถลิงราชสมบัติแล้วก็โปรดให้ทำแก่งโรงทานขึ้นใหม่ที่ริมกำแพงพระ-

¹ต้นกัลปพฤกษ์ หมายถึง ต้นไม้ทิพย์ในสรวงสวรรค์เป็นต้นไม้ที่สามารถบันดาลสิ่งที่ต้องการ
ได้

ราชวังด้านข้างแม่น้ำให้ทานเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่บริจาคพระราชทรัพย์
มากออกไป (หน้า 137)

การให้ทานของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีผู้บันทึกไว้ในรัชสมัย
ของพระองค์ว่า พระองค์ทรงให้ทานหลายอย่างหลายวิธีด้วยกัน เช่น เมื่อถึงฤดูสำเภาออก
ก็พระราชทานข้าวกล็องมอบให้จันทู¹ ลำละ 50 ถังบ้าง เกวียนหนึ่งบ้าง เพื่อนำไปให้ทาน
คนโศกที่เมืองจีนทุก ๆ ลำ (วอลเตอร์, เอฟ เวลดา, 2530 , หน้า 63)

ความเชื่อเรื่องการสร้างวัดที่แสดงให้เห็นถึงพระราชศรัทธาในพระพุทธ-
ศาสนาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้านายขุนนางชั้นสูง รวมถึงแสดง
ให้เห็นถึงความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของประชาชนอีกด้วย เพราะวัดต่าง ๆ ที่มีการ
บูรณะหรือสร้างขึ้น เป็นวัดที่มีประชาชนไปประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อยู่เสมอ เพราะไม่มี
เอกสารเรื่องใดกล่าวถึงวัดที่สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นวัดร้างเลย

2. ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม คือ “ทำดีได้ดี ทำชั่ว
ได้ชั่ว” ในกลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญได้กล่าวถึงพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง
“ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

ด้วยจิตท่านกรุณาสารพัด

เมตตาสัตว์ปธานิเป็นนิสัย

ไม่อาฆาตจองเวรท่านผู้ใด

ด้วยน้ำใจตั้งมั่นไม่ฉันทา

จิตตั้งมั่นหมายฝ่ายกุศล

เป็นกังวลไม่แหงนแสวงหา

บัดนี้มีแต่โหจะโรยรา

จะตั้งหน้านับปีไปทีเดียว (หน้า 346)

ครั้งที่พระยาศรีเพ็ญมีชีวิตรอยู่ท่านเป็นคนที่มิจิตใจกรุณาปธานิไม่อาฆาตจองเวรใคร
และมีจิตใจเป็นกุศล

เมื่อพระยาศรีเพ็ญได้เสียชีวิต จึงมีความเชื่อว่าดวงวิญญาณจะได้ไปสู่สวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์ ดังความว่า

ด้วยพระคุณนั้นดีไม่มีเปรียบ

จะหาเทียบสุดที่ไม่มีสอง

ขอกุศลส่งให้ได้ประคอง

ตามสนองผลทานบันดาลคล

¹จันทู คือ หัวหน้าหรือผู้จัดการสินค้าในเรือ

ให้ท่านได้สำเร็จเสร็จดังกิจ
ได้ล่วงลับดับไปในเมืองบน
ให้ท่านได้มรรคผลเป็นต้นเหตุ
ให้ได้ดาวดั่งสาเป็นธานี

เมตตาคิดนำชูโดยกุศล
กำจัดพันเวรจองอย่าปองมี
จงเรื่องเดชเมืองฟ้าทวาราศี
สถิตที่เคหะฐานวิมานแมน

(หน้า 360)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงคนที่ทำผิดก็ต้องได้รับผลแห่งการกระทำนั้น แต่หากผู้ใดทำดี
ย่อมได้ดีมียศถาบรรดาศักดิ์ ดังกลอนที่ว่า

แม้โทษผิดต้องถอดออกจากที่
ควรตั้งแต่งเป็นผู้ใหญ่ไว้บัญชา

ผู้ใดดีก็ต้องเพิ่มเติมยศถา
ได้รักษาตามรอบขอบเขตแดน

(หน้า 351)

ในเพลงยาวพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ของคุณสุวรรณ อ้างถึง
ในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเลอโฉม อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาว
เรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรม
ศิลปากร (2514) ได้กล่าวถึงคนที่คิดไม่ดีขอให้ผู้อื่นเป็นไป ดังผลกรรมที่ตนเองได้กระทำ
แต่ผู้ที่ทำดีก็จะมียศถาบรรดาศักดิ์ เช่น การขอให้กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพหายจากโรคร้าย
ทั้งปวง ความว่า

ศิโรราบกราบก้มชมพระยศ
อย่ารู้คล้อยถอยพระยศให้ดังงาม
ให้หายวันหายเดือนเหมือนพระยศ
ใครคิดชั่วขอให้ตัวคนนั้นตาย

ให้ปรากฏทั่วไปในสนาม
อยู่ชั่วสามชั่วโลกพระโรคคลาย
ดังคำพจมานกลอนอวยพรถวาย
ตามภิปรายปรารธนาประสาใจ

(หน้า 176)

3. ความเชื่อเรื่องสังขารไม่เที่ยง จากที่กล่าวมาแล้วว่าพระพุทธศาสนาเข้ามามี
บทบาทต่อการดำเนินชีวิตของประชาชนชาวไทยรวมทั้งในด้านความคิดอ่านด้วย ความ
เชื่อเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวกับพระ พุทธศาสนา คือ ความเชื่อเรื่องสังขารของคนนั้นไม่เที่ยง มี
เกิดก็ต้องมีดับ ความสวยงามไม่อยู่ได้ยืนยาววันหนึ่งก็ต้องโรยราไป เปรียบดังต้นไม้ที่มีทั้ง
งอกงามและเหี่ยวเฉาตายลงในที่สุด

ในเพลงยาวสุภาพ พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงหนังสือเรื่อง“ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) กล่าวว่า

เป็นที่เกิดทุกข์ทเวษเภทภัยอัน	๑สงสารตัวกลัวภัยในเบญจขันธ ^๑
นักปราชญ์ปรีชาชาญย่อมหาญหัก	ทั้งโรคนันตรายระคายเคือง
เจริญเรียนวิปัสสนา ^๒ ปัญญาเรือง	มิได้รักรูปชีวิตสู่ปลิดปลี้อง
นิจจาเอ๋ยกระไรเลยโอ้เบญจขันธ	บรรลุมืองอมร โมกข์ศิวาลัย ^๓
ยามนอนก็ได้นอนสักอึดใจ	จะผูกพันตราตรึงไปถึงไหน
ยังจะหลงหมักหมมด้วยสมบัติ	ควรหรือไม่เห็นว่าขันธนั้นมิดี
อันบาปมิตรสนิทต่อหน้าทั้งตาปี	ไม่หลีกละสละสัดเอาตัวหนี
บุราณท่านย่อมว่าปัญญาปราชญ์	จะยินดีก็แต่ได้สมใจนึก
ฉันใดจะได้ผลธรรมอันล้ำลึก	ควรฉลาดในทำนองจะครองตรีก
ถึงจะเรื่องด้วยบุญเดชาก็อยาประมาณ	จงรู้สีกสติตรองสอดส่องความ
แม้ตื่นอยู่จะดูเล่นให้เห็นงาม	ยุ่งกัคคังมัจจุราชไม่เกรงขาม
	ถ้าหลับตาแล้วย่าถามถึงใครเคยฯ

(หน้า 333)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กล่าวถึงสังขารไว้ว่า สงสารคนที่กลัวว่าตนเองจะต้องตาย จึงเกิดทุกข์ต่าง ๆ มากมาย ด้านโรคภัยไข้เจ็บ แม้ว่าจะเก่งสักเพียงใดก็ต้องตายเหมือนกัน จึงไม่ควรหลงในทรัพย์สมบัติ เพราะหากตายไปก็ต้องไปแต่ตัว ไม่สามารถนำสมบัติเหล่านั้นติดตัวไปได้

4. ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ความเชื่อทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏ เป็นความเชื่อที่ว่า เมื่อบุคคลตายแล้วในชาตินี้ต้องกลับมาเกิดใหม่ในชาติหน้า ส่วนจะเกิดเป็นอะไรดีหรือไม่ดีนั้นขึ้นอยู่กับผลกรรมที่ทำมา แต่

^๑เบญจขันธ คือ ขันธทั้ง 5 ได้แก่ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ

^๒วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้ง

^๓โมกข์ศิวาลัย คือ ความหลุดพ้นจากกิเลส คือ นิพพาน

จุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือการไปสู่นิพพาน เป็นการหลุดพ้นที่ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีกต่อไป

ในเพลงยาวกรมหมื่นสวัสด์ราชวังสวัสด์ อ้างถึงหนังสือเรื่อง“ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงความเชื่อในเรื่องนี้ไว้ว่า

ทั้งชั่ว ¹ นี้ชั่วหน้าอย่ารู้หน้า	จะเวียนว่ายอยู่ในวัฏสงสาร ²
แม้เกิดไหนขอให้พบสบส่าราญ	ให้สมการสมพัตร์ที่เพียงกัน

(หน้า 133)

จากกลอนได้กล่าวถึงทั้งชาตินี้และชาติหน้า ไม่ว่าชาติไหน หากต้องเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ ขอให้ได้พบกับหญิงที่ตนรักและได้รักกันตลอดทุกชาติไป

ในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ ของคุณพุ่ม อ้างถึงหนังสือเรื่อง“ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงเรื่องชาตินี้-ชาติหน้า ว่า

คืออะพรหมสมหวังฉันทั้งชาติ	ยังไม่ขาดเป็นวิสุทธิราศี
บทอาบัติ ³ อัสธรรมกรรมไม่มี	ในชาตินี้เป็นผู้หญิงนิกงชิงชัง
ชาติหน้านั้นฉันหมายเป็นชายโคม	ให้เสร็จโสมนัสสมอารมณ์หวัง
ถึงสัพัญบรรพชา ⁴ ปัญญาพล้ง	พบพระนั่งเกล้ากษัตริย์ลัทยา
ในชาตินี้มิได้อยู่ชุลลวง	เพราะคะนองหนีบุญมุ่นโมหา
ดูจงจักรหักเห็นเป็นผกา	ต้องออกมาใช้ชาติญาติเวร

(หน้า 423)

จากกลอนข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความเชื่อของคุณพุ่ม ว่าชาติหน้าขอให้เกิดเป็นผู้ชายจะได้อยู่ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ชาตินี้ต้องเกิดมาเป็นหญิงจึงมิได้อยู่รับใช้ใกล้ชิดเหมือนกับตนเองเห็นกงจักรเป็นดอกบัวจึงต้องออกมาใช้เวรกรรม

¹ชั่ว คือ ตลอด, ล้น เช่น ชั่วอายุ

²วัฏสงสาร คือ การเวียนว่ายตายเกิด

³อาบัติ คือ การล้างละเมิด

⁴สัพัญบรรพชา คือ การบวช

ในกลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง“ประชุมเพลงยาวฉบับ
หอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึง ความเชื่อเรื่องนิพพานว่า

บ้างให้พรโมทนาสาธุด้วย	ให้ร่ำรวยเปื่องปรายอยู่อย่าหวาดไหว
ผลทานตามส่งให้จงใจ	ให้ท่านได้สมคิดพระนิพพาน

(หน้า 343)

จากกลอนเป็นตอนที่กล่าวถึงพระยาศรีเพ็ญ ได้ให้ท่านแก่คนเฒ่าคนแก่ บรรดาคน
เหล่านั้นได้ให้พรแก่พระยาศรีเพ็ญว่า ให้ร่ำรวย มีสติปัญญาเปื่องปราย ให้ผลทานนั้น
ส่งให้พระยาศรีเพ็ญได้ไปสู่นิพพาน ความว่า

สมณชีบาบาภิณฑบาท	มิได้ขาดไทยทานการสิ่งของ
เป็นวัตถุสิ่งไรได้รับรอง	ตามทำนองประสงค์ที่จงมา
อุสาหะได้ทำนำถวาย	ไม่เบื้อหน่ายหมายมาดศาสนา
ได้ถือนั่นสนดานการศรัทธา	ด้วยเมตตาจิตหวังยังนิพพาน

(หน้า 352)

กลอนข้างต้นกล่าวว่า เมื่อพระสงฆ์มาภิณฑบาทพระยาศรีเพ็ญ ได้ถวายเครื่อง
ไทยทานมิได้ขาด เหตุที่ท่านมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาเพราะท่านหวังว่าจะได้ไป
สู่นิพพาน หรือการอธิษฐานให้ได้ไปสู่นิพพาน ความว่า

ขอให้ได้ตั้งพรวอนอุทิศ	โดยตั้งจิตเจตนาทุกกราดี
เหมือนอย่างคำสัจจาโดยวาจี	สมดังที่อธิษฐานนิพพานเอย

(หน้า 362)

กลอนเพลงยาวเรื่องชมพระยาศรีเพ็ญ กล่าวถึงเรื่องนิพพานบ่อยครั้ง เป็นการเน้น
ย้ำถึงเรื่องการทำดี ทำบุญ ทั้งการสร้างวัด สร้างหอเก็บพระไตรปิฎก และการรักษาศีล
เมื่อทำสิ่งเหล่านี้มากเข้าผลบุญจะได้ไปสู่นิพพานตามที่ได้อธิษฐานไว้

ในเพลงยาวกรมหมื่นสวัสด์ธำรงสวัสดิ์ อ้างถึงหนังสือเรื่อง“ประชุมเพลงยาวฉบับ
หอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงความเชื่อเรื่องนิพพาน ดังนี้

อันนางนี่เ็นเสน่ห์นอมไว้	เมื่อป่วยไข้ได้เป็นที่อุปถัมภ์
--------------------------	--------------------------------

บัดนี้มีผู้รักมาชักนำ
ซึ่งบริจาคขุนนางนี้อย่างยิ่ง
อนึ่งจะเป็นปัจจัยไปนิพพาน

จะหลั่งน้ำทิโยทก^๑ อุทิศทาน
จงเสร็จสิ่งสรรพกิจพินฐาน
ให้สมวชิปนิธานเราเถิดเอย

(หน้า 136)

กลอนได้กล่าวถึงเหตุที่ผู้แต่งทะนุถนอมนางอันเป็นที่รัก เพื่อว่าหากป่วยไข้ก็จะได้
ให้นางคอยดูแล แต่บัดนี้มีผู้อื่นมาชักพานางไป ผู้แต่งก็จะหลั่งน้ำทักษิโณทกให้เป็นทาน
แก่หญิงที่ตนรัก เพื่อเป็นปัจจัยไปสู่นิพพานตามตั้งใจ

นอกจากนี้ในกลอนเรื่องนี้ยังกล่าวถึงเรื่องชาติหน้าว่า

จะนับชาติต่อไปได้ตั้งจิต
จะได้ตรัสรู้เป็นครุฑ
ที่สร้างสมไว้ไปทุกชาติ
ได้ตำแดงพระธรรมอยู่ท่ามกลาง
จะได้รู้บาปบุญซึ่งคุณโทษ
ให้พ้นแดนกัณดารการรุงรัง

จะตามติดตนอยู่คู่อุปถัมภ์
ได้แนะนำสัตว์ไปรู้ทาง
ได้เป็นปราชญ์พูดเพราะเป็นเสาะสา
ได้สว่างใจสัตว์วิจรรย์
เมตตาโปรดพ้นอบายต่อภายหลัง
ด้วยจิตตั้งตรงไปในเมืองบน

(หน้า 361)

จากกลอนข้างต้นได้กล่าวว่า ชาติต่อไปผลบุญที่พระยาศรีเพ็ญได้กระทำจะทำให้ได้
เป็นผู้ตรัสรู้ได้โดยตนเองและชี้แนะสัตว์โลกให้ใฝ่ดี ผลบุญจะสร้างสมไปในทุกชาติ ได้
เป็นปราชญ์แสดงธรรมแก่สัตว์โลกให้พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

5. ความเชื่อเรื่องการทำบุญและฟังเทศน์ การทำบุญของพุทธศาสนิกชน
ส่วนมากเมื่อนิมนต์พระสงฆ์มาแล้วจะมีการเทศน์สอนหลักธรรมต่าง ๆ แก่ประชาชน
เพื่อให้ประชาชนรู้ถึงบาปบุญคุณโทษ มีความเกรงกลัวต่อการทำชั่วและหันมาทำความดี
กันมากขึ้น รวมถึงการฟังเทศน์ยังเป็นการยกระดับจิตใจของประชาชนให้หันมาใฝ่ดีอีก
ด้วย

^๑ทักษิโณทก คือ น้ำที่หลั่งลงเป็นการแสดงว่ามอบให้เป็นสิทธิขาด

ในเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ ของคุณสุวรรณ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครอนพระมหาลาไล อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ได้กล่าวถึงพระนักเทศน์รูปหนึ่ง คือ พระธรรมไตรโลก (ทอง) วัดอรุณราชวรารามเทศน์ทานกัณฑ์ได้เป็นอย่างดี (กรมศิลปากร, 2514, หน้า 193) และเรื่องนี่ยังกล่าวถึงการเทศน์อีกว่า

เมื่อวันเทศน์เกศอนงค์พระทรงตรัส	หม่อมสั้มจัดสังฆการี ¹ มีขนบ
ถวายน้ำหมากพลาททางเคารพ	พระสงฆ์สบที่ก็ร่ำทำทำนอง
เทศน์มัทรีเสียงร่ำเนียงโหย	เสียงโอดโอยขอหนทางแล้วอย่างย่อง
แล้ววามหาพนไต่ไวยำทำนอง	แจ็กเหลียนร้องถวายป่าเหลื่ออาลัย

(หน้า 191)

จากกลอนข้างต้น กล่าวถึง เมื่อวันที่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพเสด็จไปฟังเทศน์ หม่อมสั้มซึ่งมีตำแหน่งเป็นสังฆการีได้จัดของตามขนบ จากนั้นพระสงฆ์จึงเทศน์กัณฑ์มัทรีทำสำเนียงโอดโอยแล้วเทศน์กัณฑ์มหาพนต่อไป

พระมหากษัตริย์และเจ้านายในวังจะมีพระราชจริยวัตรในการทรงธรรมประจำวัน ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชานุกิจประจำวันตอนเช้า เสวยเครื่องว่างแล้วเสด็จออกปรนนิบัติพระสงฆ์ ในตอนค่ำเวลาหนึ่งทุ่มเศษเสด็จออกฟังรายงานต่าง ๆ แล้วทรงธรรม (สดับพระธรรมเทศนา) พระองค์ทรงปฏิบัติเช่นนี้ตลอดรัชกาล (ทองต่อ กลัวยไม้ ณ อุรุยา, 2546, หน้า 15) ในเรื่องนี้จะปรากฏในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ ของคุณพุ่ม อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ว่า

ข้าพเจ้าเล่าที่แต่งจัดแจงจด	ขอพระยศอย่างยิ่งทุกสิ่งสรรพ
ด้วยเข้าใจได้สังเกตฟังเทศน์ธรรม	เห็นเบื่องบรพม์บารเมศเจษฎา
ที่พระองค์ทรงจำพระธรรมเที่ยง	ไม่ท่อมเถียงทุกขังแลสังขาร

¹สังฆการี คือ เจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับสงฆ์ในงานหลวง

เป็นจิตะปัตติวิปัสสนา¹

ถึงทิพปากระสินณภิกขุญาณ

(หน้า 418)

บทประพันธ์นี้กล่าวถึงตัวของคุณพุ่มที่แต่งกลอนขอพระเกียรติพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะสังเกตว่าพระองค์ได้เสด็จไปฟังเทศน์ และทรงจดจำพระธรรมเทศนามาปฏิบัติอย่างเที่ยงตรง เข้าใจเรื่องทุกข์ สังขารและการทำวิปัสสนาขั้นสูง

นอกจากพระมหากษัตริย์ที่ทรงธรรมประจำวันแล้ว เจ้านายในวังก็มีพระจริยวัตรนี้เช่นกัน ดังในเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีไฉ่ อุณรุทธร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาว เรื่องหม่อมแปดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

มาประชวรหวนพระโรคนั้น โศกแสน	ประมาณแม่น้ำขาดปลาอันสงส์
ไอ้เบี่ยงบ้ายชายแสงพระสุริยง	เคยเสด็จลงทรงธรรมประจำวัน
ข้าพระบาทราชตระกูลพูนสวัสดิ์	ไม่ขาดขัดสุขเสริมเฉลิมขวัญ
มาพร้อมหน้ามิได้คลาดไม่ขาดวัน	สารพันสุขสวัสดิ์อยู่อัครา (หน้า 180)

ครั้งที่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพประชวร จึงไม่ได้เสด็จลงไปฟังเทศน์ประจำวันในเวลานั้น ทั้งข้าราชการและเจ้านายต่างมาฟังเทศน์กันอย่างพร้อมหน้า

6. ความเชื่อเกี่ยวกับพิธีกรรมทางศาสนาพุทธ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สำคัญและมีบทบาทในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้แต่ด้านพิธีกรรมต่าง ๆ ในพระราชสำนักก็ได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพุทธ ซึ่งจะกล่าวถึงบทบาทของศาสนาพุทธที่มีต่อพิธีกรรมในพระราชสำนักได้ดังนี้

ศาสนาพุทธได้เข้ามามีบทบาททางด้านพิธีกรรมในราชสำนัก เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงนับถือศาสนาพุทธ ดังนั้นพระราชพิธีต่าง ๆ ในราชสำนักมักจะมีพระสงฆ์เป็นผู้ประกอบพิธี เหตุที่พระมหากษัตริย์ประกอบพิธีกรรมเหล่านี้ เพราะเชื่อว่าเป็นการจัดปัดเป่าเรื่องร้ายให้กลายเป็นดี เช่นเมื่อ พ.ศ.2374 ได้เกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ พระบาทสมเด็จพระ

¹จิตะปัตติวิปัสสนา คือ การพิจารณาจิตเป็นอารมณ์

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกอบพิธีเพื่อให้น้ำลด (วอลเตอร์, เอฟ เวลดา, 2530, หน้า 55)

ในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของ นายมี มหาเด็ก อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรม ศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงพระราชพิธี “วาริปลาศ” มีเนื้อความดังนี้

ถ้าน้ำมากปากฝืดเหลือขนาด	ก็กัมปนาทพระทัยด้วยภัยสنان
กลัวสาวิวิกลด้วยชลธาร	ทรงสงสารราษฎรจะร้อนรน
ให้ตั้งกิจพิธีวาริปลาศ	พระสังฆราชธนาโกลาหล
ชุมนุมนั่งตั้งสวดพระพุทธรมณต์	ในมณฑลนางวาโยธายาย
ครั้นเสร็จกิจพิธีแล้วคืนน้ำ	ยิงปืนชำโห้ร้องคะนองสาย
เสียงสนั่นครั้นครั้นคลื่นกระจ่าย	พลพายพระสวครวดลงมา
ด้วยบารมีภิเษกทรงเอกจักร	ช่วยบำบัดภัยราษฎรยศศาสนา
ให้กัมปนาทอาจองพระคงคา	ก็ลดลาลำข้าวขึ้นเพราวง
คังนารายณ์เฟื่องพื้ในกลืนสมุทร	ให้ข้าวผุดรุ่งเรืองทั้งเมืองหลวง
หมู่ไพร่ฟ้าหน้าขุนก็อุ้นทรวง	ได้เด่นดวงปรีดาด้วยบารมี

(หน้า 369)

ในคราวที่บ้านเมืองมีฝนมาก เกิดน้ำท่วมข้าวในนาเสียหาย พระเจ้าอยู่หัวทรง นิมนต์พระมาสวดพระพุทธรมณต์แล้วคืนน้ำ ยิงปืน มีการโห้ร้องเพื่อเป็นการไล่น้ำให้หายไป ด้วยบารมีของพระมหากษัตริย์ที่ช่วยบำบัดทุกข์ภัยของราษฎรและมีพระราชศรัทธาใน พระพุทธศาสนาน้ำจึงลดลง ข้าวได้ออกรวงเพื่อให้ประชาชนได้มีกินกันทั่วหน้า

เรื่องพิธีไล่น้ำมีปรากฏในหนังสือเรื่อง “พระราชพิธีสิบสองเดือน” ของพระบาท- สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2542) ทรงอธิบายไว้ว่า

พระราชพิธีไล่น้ำเป็นพระราชพิธีเช่นเดียวกับพระราชพิธีไล่เรือ เคยทำใน แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกครั้งหนึ่ง และในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งหนึ่ง การที่ทำนั้นว่า ขึ้นไป ประชุมกันที่วัดท้ายเหมือง (วัดท้ายเมือง) จังหวัดนนทบุรี มีอาลักษณ์หรือ ราชบัณฑิตอ่านคำประกาศตั้งสัตยาธิษฐาน นมัสการเทพยดา พระรัตนตรัย

และพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเปรียบเป็นสมมุติเทพ แล้วอ้างถึงความศักดิ์ซึ่งได้มี
ความนับถือต่อเทพยดาทั้งสาม คือ วิสูตรเทพยดา อุปปาติกเทพยดา และ
สมมติเทพยดา ขอให้ น้ำลดคล้อยลงไปตามความประสงค์ (หน้า 50)

คราวบ้านเมืองประสบทุกข์เจ็ญ น้ำท่วม ไฟไหม้ ข้าวยากหมากแพง ฝนแล้ง
ประชาชนยากจนอดอยาก พระมหากษัตริย์ได้ทรงทำพิธีพืชมงคลหรือพิธีขอฝน ดัง
ปรากฏในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507)
ความว่า

ถ้าราษฎรทุกข์ทุกเจ็ญเป็นวิบาก	เกิดน้ำมากไฟไหม้ในเคหา
ทั้งข้าวยากหมากแพงฝนแล้งนา	ที่ตกกล้าแห้งไปไม่สำราญ
ให้อาวรณ์ร้อนในพระทัยทวย	ไปทั่วเขตไพร่ฟ้าสุธาสถาน
จะอดอยากยากจนทนทรมาน	ให้เกณฑ์การทคนน้ำปิดทำนบ
ให้ตั้งราชพิธีพืชมงคล	ทั้งอังคาส ^๑ วัดหลวงทั้งปวงจบ
นิมนต์สวดพุทธมนต์ไปจนครบ	ฝนสงบน้อยไปมิใคร่มี (หน้า 368)

ในพระราชพิธีนี้กล่าวถึงการทำพิธีพืชมงคลว่า พระมหากษัตริย์ได้เสด็จไปยัง
วัดที่ทำพิธีพร้อมด้วยเหล่าเสนาอำมาตย์แล้วอธิฐานจะถือศีลเป็นกิจวัตรจากนั้นจึงนิมนต์
พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ ด้วยพระบารมีจึงเกิดอภินิหารบันดาลให้ฝนตกลงมา
ประชาชนเกิดความยินดีได้ทำไร่ทำนาอย่างมีความสุข

เรื่องพระราชพิธีพืชมงคลนั้น ในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน ได้อธิบายไว้
ว่า พระราชพิธีนี้มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่เดิมเป็นพิธีของศาสนาพราหมณ์ ต่อมาใน
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีพิธีของศาสนาพุทธเข้ามาร่วมอยู่ด้วย และการทำพิธีพืชม-
งคลนั้น พิธีของพราหมณ์และพุทธจะทำต่างสถานที่กัน เพราะถือว่าพิธีของพราหมณ์
ค่อนข้างหยาบคายจะกระทำกันอยู่นอกเมือง ส่วนพิธีของพุทธ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ-
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการทำพิธีนี้ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
พระบาทสมเด็จพระ, 2542, หน้า 454)

^๑ อังคาส คือ พิธีเลี้ยงพระ

ค่านิยม

สังคมแต่ละแห่งย่อมมีค่านิยมเป็นเอกลักษณ์ของตน เพราะค่านิยมเป็นสื่อกำหนดแบบความประพฤติ ทัศนคติ อุปนิสัย ทัศนคติ เป็นต้นที่สังคมยกย่องหรือเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปรารถนา ค่านิยมนี้อาจเปลี่ยนแปลงหรือสูญหายไปได้ หากสภาพแวดล้อมทางสังคมเปลี่ยนแปลงไป (สุจิตรา จรจิตร, 2547, หน้า 78)

ยังมีนักวิชาการอีกหลายท่านที่กล่าวถึงเรื่องค่านิยม เช่น ไพฑูรย์ เครือแก้ว ได้กล่าวถึงค่านิยมของคนไทยปรากฏให้เห็นได้โดยอิทธิพลของลักษณะทางสังคมไทยว่า “ค่านิยมความมั่งคั่ง ความมีอำนาจ ความเป็นผู้ใหญ่ ความมีใจนักเลง ความเป็นเจ้านาย ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความกตัญญูรู้คุณ ความเป็นผู้รู้ ความเคารพนบนอบ การดำเนินชีวิตตามสบาย การเลี้ยวฉวยโอกาส” (ไพฑูรย์ เครือแก้ว, 2506, หน้า 5)

นอกจากลักษณะทางสังคมที่ทำให้เกิดค่านิยมแล้ว พฤติกรรมของสมาชิกในสังคมยังแสดงให้เห็นถึงค่านิยมของคนไทยด้วยดังที่อานนท์ อาภาภิรมย์ได้กล่าวถึงค่านิยมที่เกิดจากพฤติกรรมของสมาชิกในสังคมไทยไว้ ดังนี้ “การทำบุญ ความสนุกสนาน ความหรูหรา การจัดงานพิธี ป้างเอกภาพ ความสะดวกสบาย ตัวใครตัวมัน น้ำขึ้นให้รีบตัก ไทยมุง โหราศาสตร์ การพนัน” (อานนท์ อาภาภิรมย์, 2519, หน้า 22)

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการที่เชี่ยวชาญด้านสังคมวิทยาอีกท่านหนึ่ง คือ สุพัตรา สุภาพ ได้กล่าวถึงค่านิยมของคนไทยในสังคมไทยว่า

รักพระมหากษัตริย์ นับถือศาสนาพุทธ ยกย่องเงิน ยกย่องอำนาจ นิยมเจ้านายและยศถาบรรดาศักดิ์ เคารพผู้อาวุโส รักพวกพ้อง กตัญญูรู้คุณ ยกย่องผู้มีความรู้ เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ รักความเป็นไทย ไม่ชอบขัดใจใคร ไม่ตรงต่อเวลา ชอบผัดผ่อนเลื่อนเวลา ให้อภัยกันง่าย ยิ้มเสมอ นิยมวัตถุสิ่งของ ไม่กล้าเสี่ยง ขาดความอดทน ชอบเสี่ยงโชค ขาดความกระตือรือร้น รักความสนุกสนาน ชอบความสบาย ชอบงานพิธี เชื้อถือโชคกลาง ขาดระเบียบวินัย สอดรู้สอดเห็น ตัวใครตัวมัน ชอบโฆษณา ชอบของแจกหรือของแถม ถ่มง่าย กินพริ้วหรือ ชอบนับญาติ นิยมบุคคลมากกว่าอุดมการณ์ สุภาพ เรียบร้อย เห็นใครดีไม่ได้ ชอบต่อรอง (สุพัตรา สุภาพ, 2518, หน้า 5)

จากคำนิยามต่าง ๆ ของคนไทยที่นักวิชาการได้ศึกษามา ผู้ศึกษาสามารถแบ่งคำนิยามที่ปรากฏอยู่ในกลอนเพลงยาวสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดังนี้

คำนิยามความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และเจ้านาย คำนิยามของคนไทยเรื่องความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ ในสมัยอยุธยาประชาชนยกย่องพระมหากษัตริย์ดังสมมติเทพ ในสมัยต่อมาพระมหากษัตริย์ก็ยังทรงแผ่พระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมแก่ประชาชนอยู่เช่นเดิม นอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว บรรดาเจ้านาย เชื้อพระวงศ์ต่าง ๆ ก็ยังเป็นบุคคลที่เปรียบเสมือนเจ้าชีวิตของบ่าวไพร่หรือผู้ที่อยู่ใต้อาณัติอยู่เสมอ

ในหนังสือเรื่อง “เพลงยาวถวายโอวาท” ของสุนทรภู่ (2545) กวีได้กล่าวถึงความจงรักภักดีต่อเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์และพระอนุชา (เจ้าฟ้าปิ๋ว) ว่า

แต่ครั้งนี้วิบากจากพระบาท	ใจจะขาดคิดหมายไม่วายหวัง
มิสูญลบลับจิตชีวิตยัง	จะเวียนบังคมบาทไม่ขาดปี
แม่นไปทัพจับศึกก็นึกมาด	จะรองบาทบงกชบทศรี
ผู้อาสากว่าจะตายวายชีวิ	ด้วยภักดีได้จริงทุกสิ่งอัน (หน้า 62)

จากกลอนข้างต้นผู้เขียนได้กล่าวว่า แม้ตัวตายก็จะยังจงรักภักดีต่อไป แม้ไปรบก็จะเอาชีวิตเข้าแลกด้วยความภักดี

ในเพลงยาวเรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเลไล อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ได้กล่าวถึงความจงรักภักดีของเหล่าข้าราชการในกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพว่า

ข้าพเจ้าเหล่าอาณาประชาราษฎร์	อีกข้าบาทบรรดามาแต่หลัง
ได้ฟังพระยศดงามตามกำลัง	จนกระทั่งชีวาวยไม่อายใคร

(หน้า 176)

ทั้งหมดนี้เป็นเพลงยาวที่แสดงให้เห็นถึงคำนิยามเรื่องความจงรักภักดีที่มีต่อพระมหากษัตริย์และเจ้านาย

ค่านิยมความซื่อสัตย์ คนไทย ไม่ว่าจะเป็นคนในอดีตหรือสมัยปัจจุบัน ผู้ที่มีความซื่อสัตย์ย่อมได้รับการยกย่อง การยอมรับนับถือจากคนในสังคม โดยเฉพาะข้าราชการที่รับใช้ได้เบื้องพระยุคลบาท ในพระราชพิธีสำคัญ คือ พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยานั้นมีขึ้นเพื่อให้ข้าราชการเหล่านั้นรับราชการด้วยความซื่อสัตย์ ไม่คดโกงราษฎรบังหลวง ในกลอนเพลงยาวสมัยรัชกาลที่ 3 มีเนื้อหาที่เกี่ยวกับความซื่อสัตย์อยู่หลายแห่ง เช่น เพลงยาวถวายโอวาทของสุนทรภู่ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “เพลงยาวถวายโอวาท” (2545) ได้กล่าวถึงเรื่องความซื่อสัตย์ไว้ว่า

อันคนดีมีสัตย์สันตติเตียง	ช่วยชุบเลี้ยงชูเชิดให้เจิดฉาย
เอาไว้ใช้ใกล้ชิดไม่คิดร้าย	เขารักตายด้วยได้ด้วยใจตรง
อันโชครวนพรวนพันมันไม่อยู่	คงหนีสู่ซ่อนหมุนในฝุ่นผง
แม้ผูกใจไว้ด้วยปากไม่จากองค์	อุตส่าห์ทรงทราบแบบที่แยบคาย

(หน้า 64)

คำประพันธ์นี้กล่าวถึงคนดีมีความซื่อสัตย์ ขอให้เจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ทรงชุบเลี้ยงเอาไว้ใกล้ชิด เพราะคนประเภทนี้จะจงรักภักดีไปจนตายด้วยใจอันซื่อตรง ขอเพียงทรงผูกใจไว้ด้วยปิยวาจาเท่านั้น

เพลงยาวอีกเรื่องหนึ่งที่กล่าวถึงความซื่อสัตย์สุจริตในด้านการงาน คือ เพลงยาวของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กษัตริย์วังหน้า” ของสมบัติ พลายน้อย (2545) กล่าวถึงเรื่องความซื่อสัตย์ด้านการรับราชการไว้ว่า

เราทั้งสองรองภูมินทร์นามปิ่นเกล้า	คิดบทกลาไว้เป็นกลอนสุนทรสนอง
เป็นคติควรคำริขอเชิญตรอง	ตามทำนองโบราณราชประเพณี
แม้ผู้ใดใครเป็นข้าราชการกิจ	อย่าห่อนคิดถือโทษแทนเกษิ
ถึงจะต้องราชทัณฑ์สักพันที	ก็ควรที่รับผิดชอบอย่าคิดโกง (หน้า 175)

จากกลอนได้กล่าวถึงผู้แต่ง คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีตำแหน่งเป็นวังหน้ามีอำนาจรองจากพระมหากษัตริย์ได้คิดบทกลอนไว้เป็นคติสอนใจ ตามประเพณีโบราณผู้ใดรับราชการหากทำความผิดต้องรับโทษหนักสักเพียงใด ก็ควรยอมรับผิดอย่าคิดโกง

สิ่งที่เป็นอุปสรรคต่อความซื่อสัตย์ในการทำกิจการงานนั้น คือ การรับสินบน จาก กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงความซื่อสัตย์สุจริตในการทำงานว่า อย่าได้รับสินบนใคร ให้ช่วยเหลือผู้อื่นด้วยความเต็มใจ จะทำให้มีแต่คนนับถือ ดังความว่า

ด้วยเดชบุญญาบารมี	จึงเป็นที่พึ่งพาคนอาศัย
แต่มีจิตคิดรักทุกคนไป	ยอมให้ใช้สุจริตไม่พลิกแพลง
ทั้งต่อหน้าลับหลังสรรเสริญ	ไม่ละเมินบ่าวไพร่ใจสอแครง
เมตตาจิตทั่วไปไม่ระแวง	อย่าเคลือบแคลงหมายมาดอัชฌาสัย
มีทุกข์สิ่งใดเล่าเข้าพึ่งพา	ช่วยธุระสุดแท้จะแก้ไข
ไม่เห็นกับสินบนคนผู้ใด	ตามแต่ใจใครจะคิดถึงพระคุณ
เพราะอย่างนี้แผ่ผลคนนับถือ	โดยสัตย์ซื่อน้ำจิตคิดอุดหนุน
เป็นที่ตั้งเมตตาใจการุญ	ผลบุญส่งนั้นเห็นทันตา (หน้า 345)

บทประพันธ์นี้กล่าวว่า ด้วยบารมีของพระยาศรีเพ็ญจึงเป็นที่พึ่งพาอาศัยของคนทั่วไป เพราะพระยาศรีเพ็ญมีความเมตตา บ่าวไพร่ทุกคนจึงรักและยอมให้ใช้อย่างเต็มใจ พร้อมทั้งสรรเสริญท่านทั้งต่อหน้าและลับหลัง เมื่อผู้ใดมีทุกข์ ท่านก็จะเป็นธุระช่วยแก้ไขให้โดยไม่รับสินบนของใคร คนจึงนับถือท่านเพราะมีจิตใจซื่อสัตย์และมีความเมตตา กรุณา

นอกจากจะซื่อสัตย์ต่อเจ้านายและผู้อื่นแล้ว ความซื่อสัตย์ที่จะต้องมียังมากในชีวิตประจำวัน คือความซื่อสัตย์ในความรัก ในเพลงยาวกรมหมื่นสวัสด์ทรงสวัสดิ์ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงความซื่อสัตย์ในคนรักว่า

โอ้หยาบหน้อยมิได้เหน็บให้เจ็บจิต	ที่เนื่อนนิมิได้ทำให้ชำเขี้ยว
สู่นอมรักนางนั้นอย่างเดียว	พูดก็เหมือนแกล้งเกี้ยวโกหกกัน
ใจเราถือซื่อสัตย์สุจริต	มิได้คิดพาทีใส่สีสีน
เจ้าอีกรับแล้วยังเลียงไม่เที่ยงธรรม	เพราะสำคัญหลายอย่างแต่พรางเรา

(หน้า 139)

ผู้แต่งได้กล่าวถึงนางที่รักว่า มิเคยได้ทำให้นางต้องเจ็บตัวหรือเจ็บใจ รักนางอย่าง
ทะนุถนอมด้วยใจที่ซื่อสัตย์สุจริต แต่ตัวคนรักเองกลับมีอะไรบางอย่างที่ยังอำพรางอยู่

ในเพลงยาวของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึงในหนังสือเรื่อง
“พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กษัตริย์วังหน้า” ของสมบัติ พลายน้อย (2545)
กล่าวถึงเรื่องความซื่อสัตย์ของภรรยาที่มีต่อสามีว่า

อันปากบอนนี่เป็นการพานชั่วมาก	พอใจอยากขอบพอในข้อข้า
จึงได้คิดยกย่อนบอกระยำ	เพราะหมายทำการขอบมอบกายา
ต้องคิดไปจึงจะได้เห็นว่าผิด	ความชั่วนั้นมันคิดเพราะอิจฉา
วิสัยคนปากคั่นอกคัณญดา	ไม่เชื่อต่อภักศดาที่ขึ้นเขย
ถึงผู้ใดจักไปเลี้ยงดูเล่า	ชั่วของเจ้าเขาไม่ลืมคอกน้องเอ๋ย
ใครคิดร้ายต่อสามีไม่ดีเลย	อย่าเชื่อนเฉยตริกครองไว้ลองดู

(หน้า 175)

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงภรรยาที่ไม่ซื่อสัตย์ต่อสามีก็จะไม่มีใครเขาเข้าไปเลี้ยงดู
เพราะความชั่วเรื่องนี้ผู้ที่ทราบเขาจะไม่ลืม ผู้ที่คิดร้ายต่อสามีเป็นสิ่งที่ไม่ดี ขอให้อย่าอ่าน
เฉย ๆ แต่นำสิ่งนี้ไปตรึงตรองดู

ค่านิยมการให้ความสำคัญกับคำพูด คำพูดย่อมมีทั้งคุณและโทษ ทั้งแก่ผู้พูดเอง
ผู้ที่พูดด้วยและผู้ที่ถูกพาดพิงถึง เรามักจะได้ยินคำเปรียบเทียบกับคำพูดอยู่เสมอ

กลอนเพลงยาวในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการกล่าวถึงเรื่องการพูดอยู่มากมาย เช่น
กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุด-
แห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงความสำคัญของคำพูดไว้ว่า

ปากคำเพราะนักช่างหลักแหลม	ช่างเดิมแต่มีพูดจาเป็นราศี
ขุนนางกรุงเมืองไทยปัญญาดี	ไม่เลืยที่ตอบมาสารพัน (หน้า 348)

พระยาศรีเพ็ญเป็นผู้ที่มีปัญญา ใช้คำพูดอย่างหลักแหลมและไพเราะ สามารถเจริญ
สัมพันธไมตรีกับต่างประเทศได้เป็นอย่างดี

ในเพลงยาวถวายโอวาท ของสุนทรภู่ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “เพลงยาวถวาย-
โอวาท” (2545) ได้กล่าวถึงเรื่องคำพูดไว้หลายตอน เช่น

อย่ารู้โรคโศกเศร้าเหมือนเขาอื่น	พระยศยืนยอนคนนุษย์สุดสรรเสริญ
---------------------------------	-------------------------------

มธุรสชดช้อยให้พลอยเพลิน	จะต้องเห็นห่างเหินทุกเวลา
ไหนจะคิดพิศวงถึงองค์ใหญ่	ทั้งอาลัยองค์น้อยละห้อยหา
มิเจียมตัวกลัวพระราชอาญา	จะไต่ป่าแบกวางข้างละองค์

(หน้า 61)

ข้อความนี้ชี้ให้เห็นว่าคนที่พูดจาไพเราะอ่อนหวาน ก็มีแต่คนรัก คนคิดถึง
นอกจากนี้ยังเขียนเป็นข้อความกล่าวตักเตือน ความว่า

ขอพระองค์ทรงยศเหมือนคชบาท	อย่าให้พลาดพลั้งเท่าก้าวล้า
ระมัดโอบอุ้มโปรดให้พระทัยจำ	จะเลิกสลายฟ้าสุราลัยฯ (หน้า 63)

ข้อความนี้เป็นการตักเตือนให้ระมัดระวังคำพูด

อีกบทหนึ่งเปรียบเทียบเกี่ยวกับคำพูด ความว่า

อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซาก	แต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย
แม่น้เจ็บอื่นหมื่นแสนจะแคลนคลาย	เจ็บจนตายนั้นเพราะเหน็บให้เจ็บใจ

(หน้า 64)

ข้อความนี้ชี้ให้เห็นว่า คำพูดที่หวานหูจะอยู่ได้นาน ในทำนองเดียวกันหากถูก
เหน็บแถมด้วยคำพูดก็จะเจ็บไปอีกนานเช่นกัน

ค่านิยมการคบคน เรื่องการคบคนตามคติของศาสนาพุทธถือเป็นเรื่องสำคัญ มีใน
มงคลชีวิต 38 ประการ มงคลที่ 1 และ 2 คือ

อเสวนา จ พาลนํ	บณฺฑิตา นนฺจ เสวนา
ปฺชชา จ ปฺชณียานํ	เอตมฺมํกลมฺมุตตมํ

การไม่คบคนพาลและคบบัณฑิต ดังคำกล่าวที่ว่า “คบคนพาลพาลพาไปหาผิด
คบบัณฑิตบัณฑิตพาไปหาผล” เพลงยาวสมัยรัชกาลที่ 3 ได้กล่าวถึงเรื่องการคบคนใน
เพลงยาวถวายโอวาท อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “เพลงยาวถวายโอวาท” (2545) ความว่า

หนึ่งนักปราชญ์ราชครูซึ่งรู้หลัก	อย่าถือศักดิ์สนทนาอัชฌาสัย
อุตสาห์ถามความประสงค์จำนงใน	จึงจักได้รู้รอบประกอบการ
หนึ่งบรรดาข้าไทที่ใจซื่อ	จงนับถือถ่อมศักดิ์สมครสมาน
หนึ่งคนมนตรีขลังช่างชำนาญ	แม้พบพานผูกไว้เป็นไมตรี (หน้า 64)

บุคคลที่ควรคบประเภทที่หนึ่ง คือ นักปราชญ์ เพราะสามารถพูดคุยสอบถาม
ความรู้กันได้ บุคคลประเภทที่สอง คือ ข้าราชการที่มีใจซื่อสัตย์ บุคคลประเภทที่สาม คือ
บุคคลที่มีเวทมนต์ให้ผูกไมตรีกับคนทั้งสามประเภทนี้

นอกจากนี้สุนทรภู่ยังสอนเรื่องการคบคนไว้ในเพลงยาวอีกว่า

สกุลกาสาธารณถึงพานพบ	อย่าควรคบคิดรักศักดิ์สงวน
เหมือนชายโหดโหดไว้ที่ไม่ควร	อย่าชักชวนคิดใช้ให้ไถล้องค์
อันนักปราชญ์ราชครูเหมือนคูลา	เป็นที่อาศัยสกุลประยูรหงส์
จงตั้งอยู่แต่ห้องทองประจง	กว่าจะทรงปีกกล้าถาทะยาน
ขึ้นร้อนรุ่มเวหนให้คนเห็น	ว่าชาติเช่นหงสาศักดิ์หาญ
ได้ปรากฏยศตามวงศ์วาน	พระทรงสารศรีเสวตเกศกฤษณ

(หน้า 70)

ข้อความนี้กล่าวว่า ไม่ควรคบคนที่ไร้สกุลรุนชาติ ให้นึกถึงศักดิ์ศรีของตน เพราะ
บุคคลเหล่านี้เปรียบได้กับชายที่ไม่ดี อย่าคบมาไว้ไถลตัว ให้คบกับนักปราชญ์ไว้จนกว่าจะ
มีสติปัญญาเก่งกล้า ให้ถ้อยสออย่าคบคนโดยไม่รู้จักสกุลรุนชาติ

ค่านิยมความกตัญญู บิดามารดาอบรมสอนให้บุตรรู้จักคำว่า “กตัญญู” คือให้รู้คุณ
นอกจากบิดา มารดาแล้ว บุคคลจะแสดงความกตัญญูต่อบุคคลอื่น ๆ ที่มีพระคุณอีกด้วย
ในกลอนเพลงยาวสมัยรัชกาลที่ 3 มีเรื่องความกตัญญู ดังนี้

กลอนเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ ของคุณพุ่ม อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาว
ฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) กล่าวถึงความกตัญญูของคนที่มิต่อ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

ข้าพเจ้าเล่าเป็นข้าฝ่าพระบาท	ธรรมิกราชบพิตรอดิศร
คือพระนั่งเกล้ากษัตริย์จักรนคร	โปรดบิทรลือดังทั้งแผ่นดิน
ทรงเลี้ยงเราเข้าระยะที่พระแสง	ต้องจัดแจงจดพระเดชเทวณวิล
เฝ้ากตัญญูปัญญาทาแผ่นดิน	ช่วยเพิ่มบุญไฉนพระบารมี
สมุดแทนแผ่นเพชรเจ็ดกะหรีด	ประจงจัดจดกลอนอักษรศรี
สมเด็จพระนั่งเกล้ากษัตริย์ปดพิ	ไว้เป็นที่โสมนัสมัสการ
ด้วยพระองค์ทรงเลี้ยงไว้เพียงบุตร	เป็นสุขสุดสมบัติพิสดาน

ถึงพลังผลิตโปรดโทษประทาน

เหตุด้วยการสุจริตของบิดา

(หน้า 409)

คุณพุ่มกล่าวว่า บิดานางเป็นข้าราชการในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
รับราชการในตำแหน่งพนักงานพระแสง คุณพุ่มแสดงความกตัญญูด้วยการแต่งกลอนอัน
ไพเราะถวายแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระองค์ทรงชุบเลี้ยงคุณพุ่มเหมือน
ดังบุตร ถ้าบิดาของนางผลิตพลังประการใดก็ขอให้พระราชทานอภัยโทษด้วย

เรื่องความกตัญญูต่อเจ้านายของข้ารับใช้ ปรากฏอยู่ในเพลงยาวเรื่องพระอาการ
ประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ของคุณสุวรรณ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอก
พระมเหศวรไถ อุณรุทธร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่อง
พระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ดังนี้

ข้าพเจ้าเอาจิตอุทิศทอด

จนม้วยมอดชีวิ้งคับสังขาร

ไม่ถือผีถือพระคุณมุลิกา

จะรองฝ่าบาทยุคลอยู่จนตาย

ถึงใครแก่งทูลทำให้ข้าจิต

ก็ไม่คิดพยาบาทจะมาดหมาย

เอาจิตตั้งกตัญญูอยู่ไม่วาย

ใครคิดร้ายขอให้เห็นเป็นทันตา

(หน้า 197)

คุณสุวรรณกล่าวว่า ตนจะอุทิศใจและกายเป็นข้ารับใช้กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ
หากใครแก่งมาขย่งใส่ร้ายให้เข้าใจ ตนก็จะไม่คิดพยาบาทบุคคลเหล่านั้น จะขอตั้งจิตเป็น
ข้ารับใช้พระองค์ไปจนวันตาย

ในเพลงยาวถวายโอวาทของสุนทรภู่ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “เพลงยาวถวาย
โอวาท” (2545) ได้กล่าวถึงเรื่องความกตัญญูไว้ว่า

จะรำลึกณอักษรเป็นกลอนกาพย์

ทูลให้ทราบสิ้นเสร็จก็เช็ดขาม

กตัญญูผู้สุดส่ำหทัยยาม

ไม่ลืมความรักใคร่อาลัยาน

ถึงลับหลังยังช่วยอวยสวัสดิ์

ให้สมบุญพูนสวัสดิ์พิสดาน

คอยถามข่าวชาววังฟังอาการ

ให้ทราบสารว่าเป็นสุขทุกพระองค์

(หน้า 68)

สุนทรภู่มีกตัญญูและจงรักภักดีในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหา-
มาลา กรมพระยาบารามปรีกษ์และเจ้าฟ้าปิ๋วอยู่ไม่เสื่อมคลาย แม้จะไม่ได้เข้าเฝ้ารับใช้

ใกล้ชิด แต่ยังคิดอวยพรให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ทรงพระเกษมสำราญและคอยถามข่าวคราวจากคนที่อยู่ในวังถึงทุกข์สุขของพระองค์อยู่เสมอ

ค่านิยมความอ่อนน้อมถ่อมตน ความอ่อนน้อมถ่อมตนเป็นลักษณะนิสัยอย่างหนึ่งของคนไทยที่ทำให้เป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับจากสังคม การเป็นคนถ่อมตัว อ่อนน้อม หากเป็นเด็ก ผู้ใหญ่ก็จะเอ็นดู รักใคร่ หากเป็นผู้ใหญ่ด้วยกันก็จะมีแต่คนช่วยเหลือ

กลอนเพลงยาวสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีค่านิยมเกี่ยวกับเรื่องความอ่อนน้อมถ่อมตน ดังนี้

เพลงยาวถวายโอวาท อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “เพลงยาวถวายโอวาท” (2545) ได้กล่าวว่า

จงโอบอ้อมถ่อมถนอมพระยศศักดิ์	ถ้าสูงนักแล้วก็เขาเข้าไม่ถึง
ครั้นต่ำนักมักจะผิดคิดรำพึง	พอต่ำถึงกลางนั้นขยันนัก

(หน้า 65)

สุนทรภู่สอนให้เป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตน หากวางตัวสูงเกินไป ประชาชนจะเข้าไม่ถึง แต่อย่าวางตัวต่ำมากให้วางตัวแต่พอดี

ค่านิยมการมีอำนาจ ยศถาบรรดาศักดิ์ ผู้ที่รับราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มักเป็นผู้ที่มีอำนาจ วาสนาเพราะได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระมหากษัตริย์หรือเจ้านายชั้นสูง บางครั้งการแสดงออกจึงมากเกินไปจนเกินกว่าสามัญชนทั่วไปจนถึงเทียบเท่าพระมหากษัตริย์หรือพระบรมวงศานุวงศ์

ดังกลอนเพลงยาวว่าพระยามหาเทพ ของพระมหามนตรี (ทรัพย์) อ้างถึงเรื่อง “เพลงยาวว่าพระยามหาเทพ” (2430) ที่กล่าวถึงการวางอำนาจของพระยามหาเทพว่า พระยามหาเทพวางอำนาจจนประชาชนเกรงกลัว ประชาชน เรียกเจ้าคุณราชามาตย์ แต่จิตใจร้ายกาจเหมือนยักษ์ เวลาจะนั่งลงที่แพก็เหมือนกับชาละวันที่ยิ่งใหญ่ พอขึ้นบกก็วางอำนาจเหมือนราชสีห์ ดังความว่า

แต่เห็นๆที่ได้เป็นขุนนางมา	มิเสียทีที่เขามีวาสนา
ประกอบหมดยศศักดิ์แลทรัพย์สิน	ไม่เหมือนราชามาตย์ในชาตินี้
เมื่อชาติก่อนได้พรของหลวงซี	เจ๊กจีนกลัวกว่าราชาเศรษฐี
	จึงมั่งมีคู่อุศรธรย์ครัน

เขาขมบุญเรียกเจ้าคุณราชามาตย์
ลงนั่งยังนาวาเหมือนชาละวัน

แต่ร้ายกาจเกือบยักษ์มักกะสัน
ขึ้นบกตกมันเหมือนสิงห์ทอง

(หน้า 13)

จากกลอนข้างต้นตรงกับหนังสือเรื่อง “พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์” (2547) ในเรื่องการวางอำนาจของพระยามหาเทพว่า “เจ้าคุณนั้นทำศเหมือนอย่างในหลวง ผูกแพใหญ่ขึ้นบนเรือที่ปากคลองหน้าบ้านแล้ว ก็ลงมานั่งอยู่ในแพ มีหม่อม ๆ ละครและมโหรีห่มแพรสีทับทิมลงมาหมอบเฝ้าดูผ้าป่าอยู่หน้าแพ ก็เป็นการเอิกเกริกอย่างใหญ่ในแผ่นดินครั้งหนึ่ง” (หน้า 288)

การวางอำนาจของพระยามหาเทพไม่ได้จบแต่เพียงเท่านี้ พระมหามนตรี(ทรัพย์) ได้เปรียบเทียบต่อไปอีกว่า

ถนนกว้างสี่วาไม่ได้

กิดหัวไหล่ไกวแขนให้ขัดข้อง

พวกหัวไม้เห็นกลัวหนังหัวพอง

ยกสองมือกราบอกราบดิน

ด้วยอำนาจราชศักดิ์นั้นหนักหนา

ถ้าเข้าคาแล้วแต่ล้วนเป็นสัตรูสิ้น

มีทหารชาญไชยใจหมิพ

คงจะกินเนื้อมนุษย์สุดพิภพ

ไชยภักดีว่าที่ขุนต่างใจ

ทั้งนอกในไว้เวรก็เจนจบ

ศรีสังหารพนักงานการจำครบ

แสนใจรบรับเรียกค่าฤชา (หน้า 13)

ผู้เขียนกล่าวถึงการวางกิริยาของพระยามหาเทพว่า เป็นคนที่วางโต ถนนกว้างถึง 4 วา ยังเห็นว่าแคบ เดินไม่สะดวก ดิดหัวไหล่ดิคแขนไปหมด พวกนักเลงก็เกรงกลัว เพราะหากถูกจับอาจถูกประหารชีวิตได้ถึงแม้จะเป็นเรื่องไม่จริง พระยามหาเทพก็สามารถทำให้เป็นเรื่องจริงได้ มีทหารที่ใจคอโหดร้าย เช่นขุนไชยภักดี ศรีสังหาร แสนใจรบที่คอยรีดไถประชาชน

นอกจากพระยามหาเทพแล้วยังมีขุนนางชั้นผู้ใหญ่อีกผู้หนึ่งที่มีการกล่าวถึงอำนาจไว้ในกลอนเพลงยาว คือ “พระยาศรีเพ็ญ” ในกลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึง อำนาจของพระยาศรีเพ็ญไว้ว่า

อันแสดงแจ้งไว้ในนิราศ

นามเชื้อชาติปรีชาพระยาศรี

ได้เปรื่องปราชญ์ราชกิจโดยวิธี

ข้ารัฐจักพรรดิภัยตรา

ทรงพระการุญบุญเพิ่มเติมให้ยศ	จงปรากฏลือทั่วทุกทิศา
ด้วยพระเดชพระคุณกรุณา	ทรงเมตตาให้ว่าที่เพชรพิไชย
ทั้งฝ่ายเหนือเพื่อทั่วในอำนาจ	จะประกาศราชกิจตามวิสัย
มิได้ขัดทศทานการสิ่งใด	ก็พร้อมใจไปทั่วทุกตัวคน
ฝ่ายผู้ร้งขุนนางต่างประเทศ	อาณาเขตรั่วแขวงทุกแห่งหน
มาเคารพนบน้อมผู้ยอมตน	หามรรคผลสารพันกำนัลมือ

(หน้า 341)

ในเพลงยาวเรื่องนี้ได้กล่าวว่า พระยาศรีเพ็ญเป็นบุคคลที่มีอำนาจมาก ขุนนางฝ่ายเหนือได้ต่างยอมรับมิกล้าที่จะทดทานในเรื่องใด บรรดาเจ้ากรม เจ้าเมืองต่าง ๆ ก็เข้ามาหมอบคลานรับคำบัญชาและนำสิ่งของมากำนัล ผ่ากตัวเพื่อให้ตนเองปลอดภัย ทุกเขตแดนล้วนแล้วแต่เกรงกลัวอำนาจพระยาศรีเพ็ญทั้งสิ้น

เมื่อเป็นบุคคลที่มีอำนาจเรื่องของส่วย สิบบน ที่นำมาบรรณาการก็ตามมา เพื่อให้ตนเองดำเนินกิจการต่าง ๆ ได้สะดวก ดังในกลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ที่กล่าวว่า

ด้วยอำนาจเกรงกลัวทั่วหัวแขวง	ไม่ขึ้นแข็งว่ากล่าวทำห้าวหาญ
จนอบน้อมยอมตัวกลัวออกหลาน	ทั้งชาวบ้านกำนันก็พรึงพรัน
लगพวกยอมตัวเป็นส่วยสา	ส่งจีฝิ่งนองาทุกสิ่งสรรพ
लगพวกส่งส่วยน้ำมันชัน	พวกลาวนั้นพร้อมด้วยส่งส่วยทอง
พวกเลขประมวลมาห้าพันเศษ	ได้ตั้งเกดส่งส่วยทั้งสิ่งของ
เป็นเงินตราเข้าเกณฑ์ทุกหมวดกอง	อยู่เนืองนองตามหมู่ฤดูปี (หน้า 345)

ส่วยที่ชาวบ้านส่งมา มีรายชื่อปรากฏอยู่ คือ จีฝิ่ง นอแรดและงาช้าง น้ำมันชัน ทองสิ่งของต่าง ๆ รวมถึง เงิน

อีกวิธีการหนึ่งที่จะให้ได้มาซึ่งอำนาจของข้าราชการ คือ การเจริญรุ่งเรืองในหน้าที่การงานโดยเข้าหาผู้ใหญ่ ผู้ที่รับราชการอยู่รับใช้ใกล้ชิดเจ้านายย่อมมีผลงานเป็นที่ปรากฏได้ง่ายกว่าบรรดาผู้ที่รับราชการโดยไม่สนใจปรนนิบัติเจ้านาย ดังนั้นจะเห็นว่าในวงการราชการบุคคลผู้ใดอยู่ใกล้ชิดเจ้านายเป็นที่โปรดปราน บุคคลผู้นั้นก็必将มีความรุ่งเรืองในหน้าที่การงาน

คำนิยามเรื่องนี้สะท้อนอยู่ในเพลงยาวจดหมายเหตุการณ์หมื่นอัปสรสุดาเทพประจวร
ของคุณสุวรรณ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเถาไธ อุณรุทร้อยเรื่อง
ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประจวรของกรม-
หมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

แต่หัวค้ำแน่นหนาถ้วนหน้าคน	แต่พอพ้นสองยามความก็คลาย
อีกเพลามอเข้าไปเป่าปิด	ก็แออัดเหลือล้นคนทั้งหลาย
เที่ยวจุกช่องมองแฝงตะแคงกาย	เจ้าขรัวนายเจ้าคุณนั่งบังประตุ
จำเพาะมีช่องตาน้ำหัวเราะ	มองเฉพาะลูกตาน้ำอดสู
มีต่างต่างทางทำคูปราพรู	เหมือนแมวหนูจ้องขยับจะจับไป
เวลาเสวยเกศาออกกลาดเกลื่อน	ดังไล่เคียนถูกแสงพระสุริย์ไศ
พอสี่ทุ่มเจ้าจอมกลับต่างหลับไป	เหลืออาลัยพวกประจบหลบไม่ทัน

(หน้า 139)

เพลงยาวเรื่องนี้ได้แสดงให้เห็นถึงการเอาหน้าของบรรดาข้าราชการที่ขึ้นกับกรม-
หมื่นอัปสรสุดาเทพ ตอนแรกได้กล่าวถึงช่วงเวลาที่กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพประจวร มี
ผู้คนมากมายเข้ามาเยี่ยมตั้งแต่หัวค่ำ แต่พอสองยามคนก็เริ่มน้อยลง อีกเวลาหนึ่งคือ เวลาที่
หม่อมมาตรวจ ช่วงนั้นคนจะแออัดมาก เมื่อไม่สามารถจะเข้าไปในห้องตรวจได้จึงต้อง
มองลอดช่องฝาผนัง พอเวลาสี่ทุ่มเจ้าจอมต่าง ๆ กลับไปจึงเหลือแต่พวกประจบคอยเฝ้าอยู่
ข้อความอีกตอนหนึ่งกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

ประจวรพักนี้มีเสียแรงไม่แกล้งว่า	คนเอาหน้ามากเหลือกว่าเนื้อใจ
โอ้พระคุณทูลกระหม่อมเสมอใจ	พระคุณใหญ่ยิ่งล้นคณนา
จะเหลียวซ้ายแลขวาก็เข้าบาท	คอยรับราชพิทักษ์รักษา
พระญาติวงศ์องค์ไรไม่ไปมา	มีแต่ข้าขอเฝ้าทุกเช้าเย็น (หน้า 158)

จากข้อความได้กล่าวถึงการประจวรในครั้งนี้ว่า มีพวกข้าราชการมาเยี่ยมเอาหน้า
มากกว่าเลื่อมเนื้อเชื้อ ใจจะมองซ้ายมองขวาก็เป็นข้าราชการที่คอยรับใช้พระองค์ทั้งสิ้น มี
แต่เพียงญาติที่ไม่ค่อยไปมาหาสู่แต่ข้าราชการนั้นมาเฝ้าทุกเช้าเย็น

ในเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ ของคุณพุ่ม อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงการทำงานแบบไม่เอาหน้าของตนว่า

ให้เข้าไปอยู่ฉลองละอองบาท	เราชี้ตลาดขัดธุระพระประสงค์
ไม่ประจบหลบหน้าว่าตรงตรง	จนเสร็จทรงอาสัณยสวรรคต
วิสัยโลกโสกเศร้าเขาเอาหน้า	เว้นแต่ฉันปัญญาไม่ปรากฏ
ถึงโสกเศร้าเล่าก็ซ่อนนอกระทด	นี้ลักจดโดยจิตสนิทใน (หน้า 418)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คุณพุ่มได้เข้าไปรับราชการรับใช้พระองค์แต่ไม่ได้ถวายราชการรับใช้ใกล้ชิดมากนัก มักหลบหน้าพระองค์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวรรคต ตามวิสัยคนทั่วไปมักโสกเศร้าเพื่อเอาน้ำว่ามีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ยกเว้นคุณพุ่มที่แม้จะเศร้าโสกสักเพียงใดก็ไม่แสดงออกมา

ค่านิยมการยกลูกสาวให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ นอกจากการส่งสาวที่เป็นสิ่งของแล้ว ยังมีค่านิยมอีกอย่างหนึ่งที่คนไทยทำกันมาตั้งแต่โบราณจนถึงปัจจุบัน ต่างจังหวัดบางที่ยังมีอยู่ คือ การยกลูกสาวให้แก่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่

ในกลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึง เรื่องนี้ว่า

ด้วยตั้งจิตคิดมาสามภักดิ์	โดยความรักสุดที่ไม่มีสอง
ที่มีบุตรรุ่นสาวคราวกะนอง	ยกประคองกราบไหว้ให้เจ้าคุณ
ด้วยจิตหวังตั้งมาเป็นข้าท่าน	แม่นทำดีรางวัลนั้นไม่สูญ
คงเมตตาให้เต็มทีเพิ่มพูน	จงก่อคุณมั่งคั่งได้ตั้งตน
ถ้าแม่นใช้ได้ราชการคล่อง	ทั้งเงินทองให้นักเป็นพักผล
ทั้งบ่าวไพร่ใช้อยู่ทั้งผู้คน	ดูแลลิ้นพรั่งพร้อมทุกหม่อมนาง
ไม่มีใครเหนื่อยยากลำบากจิต	ก็สมคิใจปองไม่หมองหมาง
บำรุงกายให้สะอาดสวาทปราง	ไม่ขัดขวางคงสมภิรมย์เชย
ที่หมั่นดีอุตสาหหาความชอบ	ย่อมประกอบรางวัลท่านไม่เฉย
เป็นสิ่งที่กลางปีตามที่เคย	ไม่ละเลยด้วยจิตคิดเมตตา
จะเป็นการสิ่งใดในสถาน	ไม่เกียจคร้านเม่นมั่นนั้นหนักหนา

ก็เพิ่มให้ขึ้นมั่งทั้งเงินตรา

ทั้งแพรผ้าสิ่งของที่ดองใจ

(หน้า 354)

ประชาชนที่มีบุตรสาวอยู่ในช่วงวัยรุ่น พ่อแม่ก็จะนำมาไหว้ท่านเจ้าคุณด้วยหวังว่า จะให้เข้ามาทำงานเป็นข้ารับใช้ในเรือนของขุนนางผู้นั้น หากทำดีก็จะได้รางวัลและเมื่อนานไปก็สามารถนำเงินรางวัลนั้นไปตั้งตัวได้

การที่พ่อแม่ส่งลูกสาวมามอบให้อยู่ในเรือนของท่านเจ้าคุณ จุดประสงค์หลัก ๆ คงมิใช่เพียงให้เข้ามาเป็นข้ารับใช้ในเท่านั้น แต่พวกเขาหวังว่าบุตรสาวของตนจะได้ขึ้นมาเป็นภรรยาคนหนึ่งของท่านเจ้าคุณ สถานะความเป็นอยู่ของตนก็จะดีขึ้น เพราะหากเป็นภรรยาแล้วย่อมได้รับทรัพย์สินเงินทองมากกว่าข้ารับใช้อย่างแน่นอนและไม่ต้องทำงานอย่างเหน็ดเหนื่อย เพียงแต่ดูแลรักษารูปร่างผิวพรรณให้สะอาด หมั่นทำความดีความชอบด้วยความขยันหมั่นเพียร ก็จะได้รับรางวัลทั้งทรัพย์สินเงินทอง สิ่งของต่าง ๆ ที่อยากได้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ผู้ชายมีภรรยาหลายคนเป็นค่านิยมที่ได้รับการยอมรับกันในสังคม ดังนั้นผู้ที่มียศถาบรรดาศักดิ์มากย่อมมีภรรยามากตามไปด้วย เพราะมีกำลังทรัพย์มากพอที่จะเลี้ยงดูผู้หญิงเหล่านั้นให้อยู่ดีมีสุขได้ ดังกลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ที่กล่าวถึงหม่อมของพระยาศรีเพ็ญที่มีอยู่มากมายว่า

แสนฉลาดวาดเขียนจำเนียรไว้

หวังจะให้คนชมในเคหา

มีตู้ห้อยรายเรียงเคียงกันมา

ลับแลดั่งบังคาน้ำประดู

ฝากั้นประจันห้องอยู่สองชั้น

พวกหม่อมนั้นนอนเรียงเคียงเป็นหมู่

แต่ล้วนสาวโสดน่าเอ็นดู

สถิตอยู่สถานตำราญกาย (หน้า 354)

ข้อความข้างต้นกล่าวถึง ห้องนอนของบรรดาหม่อมของพระยาศรีเพ็ญว่า มีฝากั้นห้องสองชั้นและข้างในห้องจะมีหม่อมนอนเรียงกันเป็นหมู่ แต่ละคนล้วนเป็นสาวสวยทั้งสิ้น

นอกจากนี้ถ้าหม่อมมีบุตร ท่านเจ้าคุณก็จะยกทรัพย์สินบางส่วนให้อย่างทั่วถึงกันทั้งเงินทอง เรือกสวนไร่นา ความว่า

ทั้งบุตรหลานที่อยู่สู่สนิท

เมตตาจิตถ้วนหน้าอัมมาสัย

ไม่ลำเอียงเที่ยงธรรมทุกคนไป

ที่เคิบใหญ่ให้หาคู่สู่ประคอง

จึงแบ่งทรัพย์ตามที่ให้มีส่วน
เป็นเงินตราสิบชั่งตั้งใจปอง
สารพัดจัดหาให้บุตรหลาน
ให้มั่งมีทั่วกันอยู่นั่นคง

แม่นสมควรเห็นจริงให้สิ่งของ
ยกสนองมอบให้ตั้งใจ
ที่ควรการชอบจิตคิดประสงค์
ได้สืบวงศ์พงศ์พันธุ์ทุกชั้นมา

(หน้า 355)

ในเพลงยาวว่าพระยามหาเทพ ของพระมหามนตรี (ทรัพย์) อ้างถึงเรื่อง “เพลงยาวว่าพระยามหาเทพ” (2430) ได้กล่าวถึงค่านิยมของการมีภรรยาหลายคนของพระยามหาเทพ ว่า

ช่างสมบุญทั้งท่านคุณผู้หญิงใหญ่
งามละม้ายคล้ายแสงสุริยา
หม่อมชาวเมืองสุรินทร์ชื่อศิลลา
หม่อมทับทิมที่ต้องเลือกเพื่อGRAM

งามลักษณะวิไลดั่งเลขา
เทวดาคลใจจึงได้กัน
เปนเทือกเถาเหล่าพระยาขุน
หม่อมลูกจันเป็นลาวชาวอัตตะปือ

(หน้า 14)

จากกลอนข้างต้นกล่าวถึงคุณผู้หญิงใหญ่ ซึ่งเปรียบได้กับภรรยาหลวงและหม่อมต่าง ๆ เช่น หม่อมศิลลาที่มาจากสุรินทร์หม่อมทับทิมที่เป็นคนมอญและหม่อมลูกจันที่เป็นคนลาว พระยามหาเทพได้ให้หม่อมลูกจันเป็นที่สองรองจากคุณหญิงใหญ่ให้ดูแลตกแต่งหม่อมที่เหลืออีกมากมาย

ค่านิยมการศึกษาเล่าเรียน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงให้ความสำคัญทางการศึกษาและยกย่องผู้ที่มีปัญญา ทำให้ในสมัยนี้มีการตื่นตัวในการศึกษาเรียนรู้อย่างกว้างขวาง เกิดมหาวิทยาลัยเพื่อประชาชนขึ้นเป็นแห่งแรก คือวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ผู้คนส่วนใหญ่ได้รับการศึกษาจากวัด โดยมากจะเป็นผู้ชายมากกว่าผู้หญิง ผู้ชายมักเข้ารับการศึกษาโดยการบวช ไม่ว่าบวชเป็นพระสงฆ์หรือสามเณรก็ตาม

เพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ของนายมีมหาดเล็ก อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงการศึกษาเล่าเรียนในวัด ว่า

พระที่นั่งเฉลิมหล้ามหาปราสาท

ก็พระราชศรัทธาเป็นราศี

ตั้งนักปราชญ์พวกราชบัณฑิต	บอกบาลีสถูริวงศ์พระสงฆ์และ
พระราชทานเงินเดือนบ้างเดือนยศ	ด้วยสอนรศรธรรมมหาเถร
กระยาหารหวานคาวทั้งเช้าเพล	ถวายเนรพระสงฆ์ที่องค์เรียน
ทั้งเกสัธอัฐบานตำราญรื่น	ให้เข้มขึ้นขุจิตพินิจเสถียร
วันละสามสิบเศษในเพศเพียร	เข้ามาเรียนอรรถแปลแซ่สำเนียง
บ้างเรียนมูลเรียนคัมภีร์อยู่มีฉาว	ตั้งแต่เข้าจนบ่าไม่วายเสียง
ที่แม่นยำจำได้ออกไล่เสียง	แล้วขบเลี้ยงเป็นมหาแลบาเรียน

(หน้า 377)

จากกลอนข้างต้นเป็นการกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ได้โปรดฯ ให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตมาสอนภาษาบาลีแก่พระสงฆ์และเถร โดยให้รางวัลหรือเดือนยศแก่ผู้ที่มาสอน ซึ่งมีพระสงฆ์และเถรมาเรียนวันละสามสิบกว่าคน บางคนเรียนได้อย่างแม่นยำและได้รับการชุบเลี้ยงจนเป็นมหาหรือพระครูเปรียญ

จากเรื่องนี้จึงเป็นหลักฐานของคำกล่าวที่ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งเสริมการศึกษาของพระภิกษุสามเณร พระองค์ทรงส่งเสริมการเรียนพระปริยัติธรรมโดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จ้างอาจารย์บอกพระปริยัติธรรมทุกอารามหลวง (บัณฑิต ลีวัชชาญ, 2546, หน้า 86)

การศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุสามเณรนั้นปรากฏในหนังสือเรื่อง “พระราชพงสาวดารกรุงรัตน โกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 3 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์” (2547) ว่าในแผ่นดินนั้น พระสงฆ์สามเณรอุตสาหะเล่าเรียนพระไตรปิฎกทั้งในกรุงนอกกรุงและหัวเมืองเป็นอันมาก ถึงคราวไล่หนังสือ พระสงฆ์สามเณรก็ได้เป็นเปรียญเอก โท ตริ คราว ๑ เป็นอันมาก ถ้าพระสงฆ์ที่ได้แปลคัมภีร์เป็นเปรียญและพระเปรียญได้เลื่อนเป็นพระราชอาคันตุกะแล้ว ญาติโยมที่ตกทุกข์ได้ยากเป็นไพร่หลวงไพร่สมอยู่ก็ดี โปรดเกล้าฯ ยกพระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์ ถ้าลาสิกขาบทแล้วจะไปทำราชการอยู่กรมใดก็โปรดให้ตามใจสมัคร... (หน้า 183)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากผู้ชายจะได้รับการศึกษาในวัดโดยการบวชเป็นพระสงฆ์หรือสามเณรแล้วสตรีในวังก็ได้รับการศึกษาจนสามารถอ่าน

ออก เขียนได้ พบว่าในพระตำหนักของพระมหากษัตริย์หรือพระบรมวงศานุวงศ์ล้วนมี
การอ่านกลอนในพระราชสำนัก ดังปรากฏในกลอนเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ ของคุณพุ่ม
อ้างอิงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507)
ดังกล่าวว่า

คือกษัตริย์องค์รัตนานาถ	มีพระราชประสงค์จ้านงหวัง
โปรดอักษรกลอนไทยพอใจฟัง	ฉันทองรังวัลเขียนเหรียญประทาน
อันรายเรื่องเปื่องบาทนิราศร้าง	พวขุนนางน้อยใหญ่พอใจอ่าน
ถึงเจ้านายฝ่ายพระโกศ ¹ ก็โปรดปราน	ซื้อไว้อ่านหลายตำหนักอักษร

(หน้า 419)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดด้านอักษรศาสตร์ โดยมีเหล่าขุนนาง
เข้ามาอ่านกลอนนิราศเรื่องต่าง ๆ ถวาย นอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว เจ้านายพระองค์อื่น
ก็โปรดการฟังวรรณกรรมซึ่งมักซื้อไว้อ่านอยู่หลายตำหนัก ตามคำกลอนที่ว่า “เจ้านาย
ฝ่ายพระโกศก็โปรดปราน ซื้อไว้อ่านหลายตำหนักอักษร”

การกล่าวถึงเจ้านายที่โปรดการฟังอักษรกลอนกานท์นั้น อีกบุคคลหนึ่งที่จะต้อง
กล่าวถึงคือ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ในเพลงยาวเรื่องหม่อมแปดสวรรค์ ของคุณสุวรรณ
อ้างอิงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหสีเลไล อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอน
เพลงยาวเรื่องหม่อมแปดสวรรค์ เรื่องพระอาการประจวบของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ”
ของกรมศิลปากร (2514) ได้กล่าวถึงหม่อมสุดซึ่งเป็นหม่อมห้ามในกรมพระราชวังบวร-
ศักดิพลเสพ เมื่อกรมพระราชวังบวรสวรรคต หม่อมสุดจึงเข้ามารับราชการอยู่ที่พระ-
ตำหนักของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ หม่อมสุดเป็นผู้รู้หนังสือดี เจ้านายมักโปรดให้อ่าน
บทกลอนถวายเมื่อบรรทมเสมอ (กรมศิลปากร, 2514, หน้า 68)

ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง มีการพิมพ์หนังสือต่าง ๆ
ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมจากทางตะวันตกที่หลั่งไหลเข้ามา ในเพลงยาวเฉลิมพระ-
เกียรติ ของคุณพุ่ม อ้างอิงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรม-
ศิลปากร (2507) ได้กล่าวถึงการเขียนเพลงยาวเพื่อให้เป็นหลักฐานแทนพงศาวดาร ว่า

¹เจ้านายฝ่ายพระโกศ คือ เจ้านายในแผ่นดินรัชกาลที่ 2

จึงเขียนคำร่ำพันอัญขม
ให้ดำรงแทนพงสาวดาร
ด้วยฝรั่งอังกฤษชนคนนอก
ถ้าการดีผู้ใดในนคร

เป็นปฐมมคติยะอธิฐาน
แม้ใครอ่านอักขราจถาวร
เขามักออกหนังสือถืออักษร
ที่ถาวรเกียรติยศเขาจดไว้

(หน้า 418)

นอกจากในเพลงยาวจะกล่าวถึงการเขียนหนังสือขึ้นเป็นหลักฐานแล้วยังได้กล่าวถึงชาวต่างชาติ เช่น ฝรั่งเศส อังกฤษ ที่มักออกหนังสือเอาไว้เป็นเกียรติยศของตน จะเห็นได้ว่าเทคโนโลยีการพิมพ์เริ่มเข้ามาในสมัยนี้ จากการหลั่งไหลของวัฒนธรรมตะวันตกนี้เอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการวางรากฐานทางความรู้เพื่อสร้างความเข้มแข็งเป็นทุนทางวัฒนธรรม เพื่อพร้อมที่จะเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่อาจเกิดจากกระแสการคุกคามจากตะวันตก (บัณฑิต ลีวัชชัยชาญ, 2546, หน้า 80)

มีกลอนเพลงยาวหลายเรื่องที่เขียนเกี่ยวกับความสำคัญของการศึกษาเล่าเรียนหรือยกย่องผู้ที่มีปัญญา เช่น เพลงยาวถวายโอวาท อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “เพลงยาวถวายโอวาท” (2545) ดังความว่า

อุตสาหะเรียนเขียนอ่านบุราณราช
ลำดับจักรพรรดิชาติดียวังศ์
ด้วยพระองค์ทรงสยมบรมนาถ
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ
อนึ่งให้รู้สุภาษิตพระร่วง
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร
ทั้งพุทธไสยไตรคาทวายุค
พระยศศักดิ์จักเฉลิมให้เพิ่มพูน

ไสยศาสตร์สงครามตามประสงค์
อุตสาหะทรงจดจำให้ชำนาญ
บังคับราชการสิ้นทุกถิ่นฐาน
มนเทียรบาลพระบัญชาดีดัดสำนวน
โคลงเพชรพวงผิดชอบทรงสอบสวน
ทราบให้ถ้วนถี่ไว้จะได้ทูล
ให้ทราบทุกที่ถวิลดินทร์สุร
ได้ฟังทูลกระหม่อมของนันทององค์

(หน้า 62)

ในเพลงยาวได้กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาว่า ขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์และเจ้าฟ้าปิ๋ว ศึกษาการเขียน อ่าน เรื่อง ไสยศาสตร์ การทำสงครามเพื่อป้องกันประเทศ ทราบลำดับของพระมหากษัตริย์ รู้จักข้อ

ราชการต่าง ๆ กฎมณเฑียรบาลและให้รู้จักสุภายิตพระร่วง โคลงเพชรพวง คำราชาศัพท์ ให้รู้จักไตรดาทวายุค¹

นอกจากนี้ในกลอนเพลงยาวเรื่องนี้ ยังได้กล่าวถึงความรู้ว่า

อันความคิดวิทยาเหมือนอาวุธ	ประเสริฐสุดซ่อนใส่เสียในฝัก
สงวนคมสมนึกใครสักชัก	จึงค่อยชักเชือดฟันให้บรรลัย

.....

เหมือนหน่อเนื้อเชื้อวงศ์ที่องอาจ	ย่อมเปรี๊ยะปราชญ์ปรากฏเพราะยศศักดิ์
ผู้ใหญ่น้อยพลอยมาสวามิภักดิ์	ได้พร้อมพรักทั้งปัญญาบารมี (หน้า 65)

ความรู้เปรียบเสมือนอาวุธ หากเป็นผู้ที่มีความรู้แล้วไม่ควรรอดตนว่าเป็นคนรู้มาก ให้เปรียบเหมือนดาบที่ซ่อนอยู่ในฝัก แล้วนำความรู้มาใช้ในคราวที่จำเป็นต้องใช้ เหมือนกับการชักดาบฟาดฟันคู่ต่อสู้ สุนทรภู่ยังกล่าวว่า ผู้ที่จะเป็นใหญ่ได้มีคนเข้ามาสวามิภักดิ์ จะต้องมีทั้งปัญญาและบารมี

ในกลอนเพลงยาวถวายโอวาทของสุนทรภู่ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “เพลงยาวถวายโอวาท” (2545) ได้กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาไว้ ดังนี้

ประเพณีที่บำรุงกรุงกษัตริย์	ปฏิบัติพร้อมผันความบรรหาร
ต่างพระทัยนัยนเตรสังเกตุการ	ตามโบราณเรื่องราชานุวัตร
จงพากเพียรเรียนไว้จะได้ทราบ	ทั้งกลอนกาพย์การกลปรนินิบัติ
หนึ่งแข็งอ่อนผ่อนผันให้สันทัด	ตามกษัตริย์สุริยวงศ์ดำรงดิน
อนึ่งแบบขลกลความสงครามศึก	ย่อมเหลือลือกล้ำมหาชาติสินธุ์
เร่งฝึกฝนกลการผลาญไพรีน	ให้รู้สิ้นรู้ให้มั่นคงนินทา
อันข้าไทได้พึงเขาจึงรัก	แม่นถอยศักดิ์สิ้นอำนาจวาสนา
เขาหน้ายหน้ามิได้อู่คู่ชีวา	แต่วิชาช่วยกายจนวายปรมาณ

(หน้า 67)

¹ไตรดาทวายุค คือ ยุคตามความเชื่อแบบโบราณ ซึ่งมี 4 ยุค คือ กฤตายุค ไตรดาทวายุค ทวารายุคและกัลกียุค.

ประเพณีของกษัตริย์ตามสมัยโบราณเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระราชกิจของพระองค์ เช่น การเขียนคำประพันธ์ กาพย์ กลอน รู้จักความเข้มแข็งหรืออ่อนโยนตามพระมหา- กษัตริย์ที่เป็นบรรพบุรุษให้รู้เกี่ยวกับกลศึกสงคราม รู้จักประเพณีต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพระ- มหากษัตริย์ ความสำคัญของการศึกษานั้นสุนทรภู่ได้เปรียบเทียบว่า หากหมดอำนาจ วาสนาเมื่อใด บรรดาข้าทาสบริวารก็จะหน่ายหนี แต่วิชาความรู้จะช่วยเราไปจนวันตาย

เพลงยาวเฉลิมพระเกียรติ ของคุณพุ่ม อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับ หอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ได้ยกย่องคนที่มีปัญญาไว้ว่า

แต่ปัญญาหาไม่ง่ายเหมือนขายของ ไซ้ข้าวพองร้องแรกทืยวแลกเพิ่ม
เรียนต่อครูรู้หลักดวงตักเต็ม ต้องเก็บเล็มเลือกคัดอธิบาย

(หน้า 421)

ปัญญานั้นหาได้ไม่ง่ายเหมือนกับการขายของต้องเรียนรู้กับครูให้ครบถ้วนและ เลือกสรรสิ่งที่ดีเพื่อนำไปใช้

การศึกษาอีกชนิดหนึ่งที่ผู้คนนิยมศึกษาเล่าเรียน คือ การศึกษาด้านอักษรศาสตร์ ดัง คำกล่าวของสุนทรภู่ที่ว่า “ลูกผู้ขายลายมือนั้นคือยศ” ในสมัยนั้นยกย่องผู้ที่มีลายมือสวยงาม ปรากฏในเพลงยาวเจ้าพระ อ้างถึงหนังสือเรื่อง “ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ” ของกรมศิลปากร (2507) ดังนี้

ทั้งลายมือเขียนมาก็น่าดู ๑ ได้ฟังสารเพราะเหลือไม่เบื้อหู
อาลักษณ์ผู้ที่ว่าดีไม่มีทัน (หน้า 156)

กลอนข้างต้นกล่าวถึงนายนาทซึ่งเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในด้านกลอน ซึ่งเจ้าพระ- พระองค์ที่ 3 มีความชื่นชมและยกให้เป็นอาจารย์ว่า นายนาทแต่งกลอนได้ดีและลายมือที่ เขียนมาก็สวยงาม อาลักษณ์คนอื่น ๆ เทียบไม่ได้

ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นความสัมพันธ์ระหว่างกลอนเพลงยาวกับคติชนวิทยาซึ่งเป็น ศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับคติ ความเชื่อและค่านิยมที่ปรากฏอยู่ในกลอนเพลงยาว แสดงให้ เห็นถึงวิถีชีวิตและความคิดอ่านของคนในสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นอย่างดี

กลอนเพลงยาวที่สัมพันธ์กับจิตวิทยา

การศึกษาวรรณคดีในแง่สัมพันธ์กับจิตวิทยา คือการศึกษาวรรณคดีในแง่ของ พฤติกรรมและจิตใจมนุษย์ นักวิจารณ์วรรณคดีแนวจิตวิทยาจะนำทฤษฎีจิตวิเคราะห์มาใช้ในการวิเคราะห์วรรณคดี เช่น การวิเคราะห์แรงจูงใจและพฤติกรรมของตัวละคร การศึกษา วรรณคดีในแง่จิตวิทยานั้นจะช่วยให้เข้าใจเจตนาแฝงเร้นในใจของมนุษย์ นอกจากนี้ยังช่วยให้เข้าใจเนื้อเรื่อง เข้าใจบุคคลตลอดจนเข้าใจสัญลักษณ์ต่าง ๆ มากมาย (กุหลาบ มลลิกะ- มาส, 2548 , หน้า 95-96)

กลอนเพลงยาวในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีเรื่องที่สามารถ นำมาวิจารณ์ในแง่จิตวิทยาได้ คือ เรื่องของ “การเล่นเพื่อน” ในหนังสือเรื่องจิตวิทยาทั่วไป ของ โสภา ชูพิกุลชัยได้กล่าวถึงบุคคลที่ไม่สามารถปรับตัวได้ คือ คนที่ต้องเผชิญอยู่กับ ปัญหาต่าง ๆ ด้วยความลังเลใจ โดยไม่รู้ว่าจะตัดสินใจหรือทำตัวอย่างไร บุคคลประเภทนี้ จะพยายามเป็นอันมากที่จะแก้ไขปัญหาดัง ๆ ของตนโดยไม่ยอมรับความจริง (โสภา ชู- พิกุลชัย 2518, หน้า 140) ดังเช่นในกรณีของคุณสุวรรณ ซึ่งนายจุมพฏ คำสนองได้กล่าวไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง วรรณกรรม อำนาจ และความบ้า บทวิเคราะห์ทางการเมืองว่าด้วย เรื่องอำนาจกับวรรณกรรมของคุณสุวรรณ ว่า

สำหรับเรื่อง “ความรักของคุณสุวรรณไม่มีหลักฐานอันใดที่จะระบุได้ว่า ‘คนรัก’ ของคุณสุวรรณเป็นใคร อย่างไรก็ตามในเพลงยาวจดหมายเหตุเรื่องกรมหมื่นอัปสรสุดา- เทพประจวรได้บรรยายถึงความไม่สบายใจที่เกิดจาก ‘ริ้กร่วมห้อง’ ขึ้น จากเนื้อความ ทำให้ทราบว่า คนที่คุณสุวรรณรักนั้น เป็นผู้ที่ใกล้ชิดและสูงส่งกว่ามาก” (จุมพฏ คำสนอง, 2539, หน้า 67)

คำว่า “ริ้กร่วมห้อง” นั้นอาจจะไม่ใช่เรื่องปกติทั่วไปก็ได้ คือ อาจจะเป็นกรณีที่เกิดความรักกับเพศเดียวกัน เนื่องจากข้าราชการที่ทำงานรับใช้ในวังเจ้านายฝ่ายในล้วน เป็นผู้หญิง คนใกล้ชิดในลักษณะรักร่วมห้องนั้นย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะเป็นผู้หญิง แต่ ผู้หญิงคนนี้ต้องมีฐานะที่สูงส่งกว่าคุณสุวรรณ ดังปรากฏคำว่า “อุปมาเหมือนจะสาวเอา คาวเคื่อน” (จุมพฏ คำสนอง, 2539 , หน้า 68)

จากเรื่องนี้สามารถกล่าวถึงบุคคลที่รักเพศเดียวกันว่าเป็นบุคคลที่ผิดปกติในเรื่องเพศ ในหนังสือจิตวิทยาทั่วไปได้กล่าวถึงความผิดปกติทางเพศประเภทหลงรักคนที่เพศเดียวกับตนหรือเรียกว่า homosexuality ซึ่งมี 2 แบบ คือ ประเภทซ่อนอยู่ในระดับจิตใต้สำนึกและประเภทแสดงออกโดยเปิดเผยเกี่ยวกับรักร่วมเพศ (โสภา ชูพิกุลชัย, 2518, หน้า 142)

กรณีของคุณสุวรรณนั้นจัดได้เป็นกรณีแรกคือ ประเภทซ่อนและอยู่ในระดับจิตใต้สำนึก คือหลงรักเขาแต่ไม่สามารถแสดงออกมาได้ ส่วนประเภทรักเพศเดียวกันและแสดงออกอย่างเปิดเผย ปรากฏอยู่ในกลอนเพลงยาวจดหมายเหตุพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครนอกพระมเหศวรเถา อุณรุทหรือเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) คือเรื่องของยายกึ่งกับยายจัน

ยายกึ่งยายจันนั้นก็เข้ามุ้งปอง	ตามทำนองชื่อเข้าไปนิสัยรัก
ต่างผ่อนผันไม่ร้อนรนไม่ชวนขาย	เห็นสบาย.....
ไม่ผิดเคื่องเรื่องในอาลัย.....	ได้ประจักษ์อยู่กับหนูได้คู่ฟัง
บ้างเกิดเป็นเล่นในชักใบคู่	จึงฟังฟูเป็นวิบัติหัดใจลง
จึงประสมคู่รักหักไม่ฟัง	เพราะใจลั้งคู่ภัยใจจึงเป็น

(หน้า 178)

จากกลอนเพลงยาวแสดงให้เห็นความสนิทสนมของยายกึ่งกับยายจันตั้งแต่แรกจนถึงยายกึ่งกับยายจันเข้ามุ้งเดียวกัน “บ้างเกิดเป็นเล่นในชักใบคู่” แสดงให้เห็นความสนิทสนมกันจนเกินเลยของทั้งคู่ ในสมัยนั้นจัดว่าเป็นเรื่องผิดปกติจากบรรทัดที่ว่า “เพราะใจลั้งคู่ภัยใจจึงเป็น”

นอกจากนี้ผู้แต่งยังกล่าวว่าคุณมิได้เป็นเช่นเดียวกับสองคนนั้นและรู้สึกกระดากที่จะทำเช่นนั้น

แสนวิตกกอกเอ๋ยไม่เคยชัก	ประดากประดักประคิษฐ์ร่าจะทำเข็ญ
ไม่ออกหมดปลดให้หลงพะวงเป็น	ทำรักเร้นซ่อนปลายเสียดายครัน

(หน้า 178)

เรื่องของการเล่นเพื่อนมีอีกคู่หนึ่งที่เป็นที่กล่าวขวัญกันในวัง คือ หม่อมสุดกับหม่อมจำ เรื่องของสองคนนี้ปรากฏอยู่ในกลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครอนพระมเหศวรเถใด อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ความว่า

ครั้นพระองค์ทรงพลิกพระกายกลับ	หมายความว่าพระบรรทมหลับสนิทหนึ่ง
ก็สมจิตคิดไว้ใจประวิง	ก็กลานชิงกันยับดับเทียนชัย
เข้าสู่มนุญวณวายปลายพระบาท	ก็คิดคาดเอาว่าคนหาเห็นไม่
จึงกระทำเอาแต่อำเภोज	ด้วยแสงไฟมิดมิดไม่มีโพลง
กระซุบกระซิบชุ่มกายอยู่ปลายพระบาท	อุตุลุดอุตุจากทำอาจโง
เอาเปลาะหอมกรอมหุ้มกันคลุมโปง	จึงตรัสเรียกว่าคุณ โมงแต่นันมา

(หน้า 85)

การเล่นเพื่อนของหม่อมสุดกับหม่อมจำนั้น นายหริศ เรื่องฤทธิ อ้างถึงในหนังสือเรื่อง “บทละครอนพระมเหศวรเถใด อุณรุทร้อยเรื่อง ระเด่นลันได กลอนเพลงยาวเรื่องหม่อมเปิดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ” ของกรมศิลปากร (2514) ได้กล่าวไว้ว่า

หม่อมสุดทำหน้าที่เป็นเพื่อนชายของหม่อมจำ คืบหนึ่งอ่านหนังสือพระราชนิพนธ์ถวาย สำคัญว่าบรรทมหลับก็ดับเทียน เอาผ้าคลุมโปง กอดจูบหม่อมจำเพื่อนหญิงอยู่ที่ปลายพระบาท กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพยังไม่หลับจึงแกล้งไถออกมา จากนั้นจึงประทานชื่อให้ว่า “คุณโมง” เพราะเอาผ้าคลุมโปงเล่นเพื่อน (หน้า 68)

ในกลอนเพลงยาวจดหมายเหตุกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพประชวรก็เรียกหม่อมสุดว่า “คุณโมง” เช่นเดียวกัน

นอกจากนี้เนื้อหาของกลอนยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของหม่อมจำกับหม่อมสุดว่า

ข้างหม่อมเปิดฟังคำทำร้องให้
หมายจะโกรธจริงจังไม่ยั้งยืน

สะทีกสะท้อนถอนใจให้สะอื่น
พอกกลางคืนคนหลับกลับคึกกัน

(หน้า 96)

หม่อมจำกับหม่อมสุดเปรียบเสมือนสามีกับภรรยา ตอนกลางวันทะเลาะกันแต่
ตอนกลางคืนคนหลับกลับคึกกัน เป็นความหมายโดยนัยให้คิดได้ว่าทั้งสองคนมิได้มี
ความสัมพันธ์ลึกซึ้งกันเพียงชั่วครั้งชั่วคราวเท่านั้น

เรื่องของการเล่นเพื่อนคุณสุวรรณได้กล่าวไว้ในเพลงยาวจดหมายเหตุการณ์หมื่น-
อัปสรสุดาเทพประจวบว่า “วิสัยเล่นเป็นทั่วทั้งร้ววัง” แต่มีอยู่คนหนึ่งที่ไม่เล่นเพื่อน คือ
คุณเหม จึงถูกเรียกว่า “ยายชี”

จะร่ำว่ากลัวเคืองในเรื่องกล่าว
วิสัยเล่นเป็นทั่วทั้งร้ววัง

ให้ร้อนผ่าวกายกรอาวรณ์หวัง
แต่คุณเหมเจียวยังตั้งเป็นยายชี

(หน้า 195)

นอกจากกลอนเพลงยาวทั้งสองเรื่องนี้ที่กล่าวถึงการเล่นเพื่อนแล้ว ยังมีกลอนเพลง
ยาวอีกเรื่องหนึ่งเป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างถึง
หนังสือเรื่อง “พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กษัตริย์วังหน้า” ของสมบัติ พลาย-
น้อย (2545) กล่าวว่า

ที่ซื้อใหญ่ชี้ให้เห็นเรื่องเล่นเพื่อน
ถ้าจะเปรียบเนื้อความไปตามจริง
นี้หากวังมีกำแพงแข็งแรงรอบ
ถ้าหาไม่เจ้าจอมหม่อมเหล่านี้

ทำให้เพื่อนราชกิจผิดทุกสิ่ง
เสมอหญิงเล่นซู้จากสามี
เป็นคันขอบดุงเขื่อนกิริศรี
จะไปเล่นจ้ำจี้กับชายเอย ฯ

(หน้า 176)

เรื่องเล่นเพื่อนของบรรดาหม่อมเป็นการกระทำความผิดเปรียบได้กับผู้หญิงเล่นซู้
จากสามี แสดงให้เห็นว่าผู้ที่เป็หม่อมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีการเล่น
เพื่อนกัน จนกระทั่งพระองค์ทรงบริภาษว่า คีที่ร้ววังมีกำแพงแข็งแรง ถ้าไม่แล้วเจ้าจอม
หม่อมห้ามเหล่านี้้อาจหนีไปเล่นจ้ำจี้กับชายนอกวัง เป็นการกล่าวที่ตรงและปฏิเสธไม่ได้
ว่าความต้องการอย่างหนึ่งในเชิงจิตวิทยาของมนุษย์ คือ ความต้องการในเรื่องเพศ ทั้ง
ผู้หญิงและผู้ชายต่างก็มีความต้องการในเรื่องนี้

Marry นักจิตวิทยาท่านหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า 1 ใน 10 ของความต้องการของมนุษย์ คือ SEX คือ ความต้องการสัมพันธ์ทางเพศ ซึ่งกรณีของการเล่นเพื่อนนี้ อย่างที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสไว้ว่า “เสมือนการเล่นซู้จากสามี” ในพระราชฐานชั้นใน ข้าราชการบริพารต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเจ้าจอม หม่อม ข้าราชการรับใช้ล้วนแล้วแต่เป็นผู้หญิงทั้งสิ้น หากความต้องการทางเพศมีอยู่ในตัวมนุษย์ทุกคน มนุษย์จึงต้องหาทางออกให้กับความต้องการของร่างกาย จึงเกิดการเล่นเพื่อนขึ้น เพราะถ้าหากพระราชฐานชั้นในมีผู้ชายการเล่นเพื่อนคงมีไม่มากและอาจไม่มีปรากฏในกลอนเพลงยาวดังกล่าว (โสภา ชูพิกุลชัย, 2518, หน้า142)

การศึกษาวรรณคดีในเชิงกว้างและเชิงลึก ล้วนให้ประโยชน์แก่ผู้ศึกษาเป็นอย่างยิ่ง การศึกษากลอนเพลงยาวที่สัมพันธ์กับศาสตร์ต่าง ๆ นั้น มิใช่เป็นการศึกษากลอนเพลงยาวแบบเป็นเอกเทศและเป็นการสนับสนุนคำกล่าวที่ว่า “วรรณคดีเป็นกระจกสะท้อนสังคม” หรือ “มองสังคมจากวรรณคดี” ได้เป็นอย่างดี นอกจากกลอนเพลงยาวในสมัยรัชกาลที่ 3 จะสะท้อนสภาพสังคมแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและค่านิยมในสมัยนั้นอีกด้วย ในเนื้อหาของกลอนเพลงยาวยังแฝงนัยของกวีที่ต้องการสื่อออกมา เพื่อให้ผู้อ่านมีความเข้าใจเนื้อเรื่องและเข้าใจกวีมากขึ้น